

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

(Yüksek Lisans Tezi)

İBN MİSKEVEYH'İN
TECÂRİBÜ'L-ÜMEM VE TEÂKUBÜ'L-HİMEM'İ

DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. Sıddık ÜNALAN

HAZIRLAYAN
Selahattin POLATOĞLU

ELAZIĞ - 2008

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

(Yüksek Lisans Tezi)

İBN MİSKEVEYH'İN
TECÂRİBÜ'L-ÜMEM VE TEÂKUBÜ'L-HİMEM'İ

Bu tez .../.../ 2008 tarihinde aşağıda adı geçen jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Başkan

Üye

Üye

Yukarıdaki jüri üyelerinin imzaları tasdik olunur.

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Ahmet AKSİN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

**İBN MİSKEVEYH'İN
TECÂRİBÜ'L-ÜMEM VE TEÂKUBÜ'L-HİMEM'İ**

Selahattin POLATOĞLU

T.C.

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

2008, Sayfa: V+109

Bir filozof olarak öne çıkan ve aynı zamanda önemli bir tarihçi olan İbn Miskeveyh (h. 320-421 / m. 932-1030) genel tarih eseri olan Tecâribü'l-Ümem'i yazmıştır. Bir edip tavrıyla tasnif ettiği eser, muhaddislerin yazdığı tarih eserlerinden farklılık arz etmektedir.

Eser hicri IV. asır için birinci el kaynak konumundadır. Bunu yanı sıra eserde, tarih konusunda yeni ilkeler ortaya konulmuştur. Siyasi, iktisadi, askeri konular ve toplumsal yapı öne çıkarılmıştır. Eserde göze çarpan diğer bir husus ise tenkit metoduyla eserin yazılmış olmasıdır. Gerçekçi bir yaklaşımla yazılan tarih eseri, aynı zamanda ahlaki açıdan okuyucuyu eğitmeyi de amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, İslam Tarih Yazıcılığı, Genel Tarih.

SUMMARY

Master's Thesis

IBN MISKAWAIH'S THE TAJÂRIB AL-UMAM VE TAÂKUB AL-HIMAM

Selahattin POLATOĞLU

T.C.

University of Fırat

The Institute of Social Sciences

And Postgraduate Study in History and Art of Islam

Main Science Branch of Islamic History

2008, Page: V+109

Known as a philosopher and also an important historian Ibn Miskawaih (320-421/932-1030) wrote *Tajarib al-Umam* his general work of history. The work that he classified like a savant's (adîp) attitude differs from other historic works which had been written by traditionists (muhaddith).

The work is in the position of first hand source for the IV. Century (A.H.). On the other hand the new principles were designated and political, economic, military matters and social structure discussed in the work. Being written by criticism method is another feature of the book. The work which written by a realistic approach also aimed educating readers with moral aspects.

Key Words: Ibn Miskawaih, The *Tajârîb al-Umam*, Islamic Historiography, General History.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ.....	IV
GİRİŞ.....	1
A. Konunun Ortaya Konuluşu ve Yöntem Hakkında.....	1
B. Kaynakların ve Literatürün Değerlendirilmesi	2

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR FİLOZOF-TARİHÇİ OLARAK İBN MİSKEVEYH'İN HAYATI

A. DOĞUMU, İSMİ VE YAŞADIĞI DÖNEM.....	13
B. İLMİ ve SİYASİ HAYATI	18
C. ESERLERİ ve GÖRÜŞLERİ.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MİSKEVEYH'İN İSLAM TARİH YAZICILIĞINDAKİ YERİ

A. MÜSLÜMANLARDA TARİH YAZICILIĞININ DOĞUŞU ve GELİŞİMİ 41	
1. İslam Tarih Yazıcılığının Temelleri	41
2. Hadis İlmî İçerisinde Oluşan Tarih Yazımı	44
3. Tarihte Sıhhat Arayışı.....	45
4. Müslümanlarda Tarih Yazımı Türleri.....	46
a. Siyer-Meğazi Kitapları.....	46
b. Biyografik Eserler.....	47
c. Tarihi Coğrafya Yazımı	48
e. Edebiyat İçerisindeki Tarih Yazımı	52
f. Genel Tarih Yazıcılığı	53
5. Tarih Usulü ve Felsefesi	59
B. IV./X. ASIR TARİH YAZICILIĞINDA İKİ TAVIR.....	63
1. Muhaddis, Fakih Tavrı.....	64
2. Kâtip, Nedim Tavrı	65
C- İBN MİSKEVEYH'İN TARİH YAZICILIĞI.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TECÂRİBÜ'L-ÜMEM VE TEÂKUBÜ'L-HİMEM'İN TAHLİLİ

A. ESER HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	71
B. TECÂRİBÜ'L ÜMEM'DE TARİH USÛLÜ	75
1. İbn Miskeveyh'in Kaynakları	75
2. Tarih Tenkit Metodu	78
3. Rasyonalist Bakış Açısı	80
4. Vakıa Eksenli Tarih ve Kronoloji	82
5. Dil ve Üslûp	83
C. TECÂRİBÜ'L-ÜMEM'İN İÇERİĞİ.....	84
1. Siyasi, İktisadi ve Askeri Konular	85
2. Toplumsal Konular	89
3. Kültür ve Medeniyet	92
4. İran Milliyetçiliği Eğilimi	94
D. TECÂRİBÜ'L-ÜMEM'İN İSLAM TARİHİNE KAYNAKLIĞI	97
SONUÇ	100
BİBLİYOGRAFYA	103

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a. mlf.	: Aynı müellif
b.	: İbn, bin
bkz.	: Bakınız
bl.	: Bölüm
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
d.	: Doğum tarihi
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
<i>DEÜİFD</i>	: <i>Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>DFİFM</i>	: <i>Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası</i>
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
<i>İA</i>	: <i>Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi</i>
karş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphanesi
m.	: Miladi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları, yayınevi

ÖNSÖZ

Farklı ilmi sahalarda önemli hizmetleri bulunan Müslümanların tarih ilmine de büyük katkıları olmuştur. Müslümanların tarih ile olan münasebetleri ilk başta Hz. Muhammed'in (sav) hayatıyla ilgili olan kısmıyla ortaya çıkmış olsa da zamanla bütün insanlık tarihini içine alan, geniş bir sahada hayat bulmuştur.

Müslümanlar arasında tarih bir tecrübeler bütünü olarak kabul görmüş; geçmiş bir ibret aynası olarak okunmuştur. Tarih, hatası ve savabıyla birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda hâlihazırdaki ve gelecek nesillere yol göstermesi bakımından tarih önemsenmiştir. Şahısların ve toplulukların geçmişteki yaşantılarının ibretli yönleri araştırılıp kayıt altına alınmış ve bu yönde sayılmayacak kadar eser verilmiştir.

Müslümanlar arasında hususi tarihler çokça işlendiği gibi umumi tarih olarak ifade edilen genel tarih eserleri üzerinde de önemle durulmuştur. Tarihte evrensellik ve süreklilik algısının bir sonucu olarak ortaya çıkan dünya tarih yazımı, h. III. asırdan itibaren bir gelenek halini almıştır. İslam tarihçileri geçmişte yaşanan insanlık tarihini konu edinmekle beraber yaşamış oldukları çağa da bir tarihçi gözüyle tanıklık etmiş ve vakanüvis tavrıyla tarihe kayıt düşmüşlerdir. Bu kayıt düşme konusunda önemli ilkeler belirlemişlerdir. Bunun neticesinde zengin bir tarih yazımı ile birlikte; tarih usûlü ve felsefesi konusunda kayda değer çalışmalar da Müslümanlar sayesinde gerçekleşmiştir.

Müslüman tarihçilerin genel tarih eserleri arasında yer alan, hicri IV. asra kaynaklık hususunda bir halka mesabesindeki İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem*'i dikkate şayandır. Tenkit metoduyla eserini inşa eden müellifimiz, İslam tarihçiliğinin gelişim serüveninde önemli bir yere sahiptir. Tarih konusunda belirttiği ilkeler ve buna bağlı kalarak oluşturduğu eseri sonraki tarihçiler için örneklik teşkil etmiştir. Dolayısıyla eser araştırmacılar tarafından bu yönüne vurgu yapılarak ele alınmıştır. Ayrıca Büveyhîler dönemini ağırlıklı olarak işlediği son bölüm, eserin İslam tarihi açısından vazgeçilmez bir kaynak olmasını sağlamıştır.

Tezimizde üzerinde durduğumuz konu İbn Miskeveyh'in tarihçiliğinin Müslümanlardaki tarih yazıcılığı arasında nerede durduğudur. Bu da ancak diğer tarihçilerle genel bir mukayeseye ortaya çıkabilecek bir konudur. Bizler de büyük ölçüde bu husus üzerinde durarak tezimizi şekillendirdik. Tarihe bir filozof ve edip tavrıyla yaklaşan İbn Miskeveyh, neticede özgün bir tarih eseri ortaya koymuştur. Bu yönüyle daha sonraki tarihçiler üzerinde etkili olabilmıştır.

Tezin hazırlanması aşamasında gerek kaynakların temininde ve gerekse yazma aşamasında yol göstererek tezin şekillenmesini sağlayan değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Sıddık ÜNALAN'a şükranlarımı bir borç bilirim. Ayrıca tez konusunun belirlenmesinde ve araştırma esnasında yardımlarından ötürü değerli arkadaşım İbrahim Halil ÜÇER'e teşekkür ederim.

Selahattin POLATOĞLU

Elazığ – 2008

GİRİŞ

A. Konunun Ortaya Konuluşu ve Yöntem Hakkında

“İbn Miskeveyh’in *Tecâribü’l-Ümem* ve *Teâkübü’l-Himem*’i” adlı tezimizde İbn Miskeveyh’in tarih eserinin İslam tarih yazıcılığında nerede durduğunu ve eserin genel özelliklerini vermeye çalışacağız. Tezimiz üç bölüm halinde işlenmiştir.

Birinci bölümde İbn Miskeveyh’in biyografisine yer verilmiştir. Tezimiz için böyle bir bölüme gerek duymamızın nedeni, İbn Miskeveyh’in ilgileri ve uğraşlarının; yaşadığı dönem ve çevrenin onun tarihçiliği üzerinde doğrudan etkiye sahip olmasıdır. Aynı zamanda İbn Miskeveyh’in yaşadığı çağda tarih yazıcılığında nitelik ve nicelik bakımından önemli gelişmelerin kaydedildiğini, siyasi tarih yazımının büyük ölçüde saray mensuplarının eline geçtiğini görmekteyiz. Bu bölümde İbn Miskeveyh’in doğumu ve ismiyle ilgili gerekli açıklamaları sunduktan sonra yetiştiği dönemin siyasi, sosyal ve kültürel yapısını ele alacağız. Devamında İbn Miskeveyh’in ilmi ve siyasi hayatına değindik. Bu bölümde sonunda İbn Miskeveyh’in eserlerine yer verdik. İbn Miskeveyh bir tarihçi olmasının yanında ahlak âlimi, filozof, edip ve musannif olarak da öne çıkmıştır. Eserlerine ve görüşlerine yer vermenin yanında, eserlerinden onun tarihçiliğine ışık tutabilecek açıklamalarda bulunduk.

İkinci bölümde, Müslümanlar arasındaki tarih yazıcılığında İbn Miskeveyh’in yerini göstermeye çalıştık. *Tecâribü’l-Ümem*’in bir genel tarih yazıcılığı örneği olmasından dolayı bu bölümde umumi tarih yazıcılığı üzerinde uzunca durduk. *Tecâribü’l-Ümem* dışındaki diğer dünya tarihi diye nitelendirebileceğimiz umumi tarih kitapları arasındaki benzerlikler ve farklılıklara işaret ettik. Aynı zamanda işaret edilen yönlerin nedenlerini göstermeye çalıştık. Bu bölümü İbn Miskeveyh’in tarihçiliğinin genel özelliklerine yani onun tarih tasavvuruna değinerek son verdik.

Üçüncü bölümde ise ikinci bölümde genel hatlarıyla değindiğimiz İbn Miskeveyh’in tarihçiliğini *Tecâribü’l-Ümem* üzerinden göstermeye çalıştık. Eserin bir tahlili ve değerlendirmesi mahiyetindeki bu bölümde eserdeki önemli noktalara işaret etmekle yetindik. Eserin İslam tarihi ve dünya tarihi açısından nasıl bir anlam ifade ettiğini eser üzerinden açıklamaya çalıştık.

Tezimizi, iki husus üzerinde durarak şekillenmiştir. Birincisi, İslam tarih yazıcılığının gelişimi ve özelliklerini ortaya koyarak *Tecâribü'l-Ümem*'i ve İbn Miskeveyh'in tarihçiliğini ele almak; İkinci husus ise doğrudan *Tecâribü'l-Ümem*'i usul ve içerik bakımından tanıtmaya çalışmaktır. İlk husus İslam tarih kaynakları sahası açısından meseleye yaklaşmayı gerektirir ki; bu yaklaşım içerisinde birçok güçlüğü barındırmaktadır. Zira İbn Miskeveyh'in tarihçiliği ve eseri geniş bir literatürle mukayesesini gerektirir ki bunun sınırlandırılması icap etmektedir. Bu literatürün yanı sıra mukayesenin yapılacağı birçok farklı açı ve husus da meselenin zorluğunu arttıracaktır. Dolayısıyla böyle bir konuyu hakkı ile ele almak uzun soluklu bir çalışmaya ve birikime ihtiyaç duymaktadır. İkinci hususun zor yanları ise *Tecâribü'l-Ümem*'in hacimli bir genel tarih eseri olmasından kaynaklanmaktadır. Eserdeki tarih usulünü ortaya koymak başlı başına bir araştırma konusu olma özelliğine sahiptir. Ayrıca içerik bakımından uzun bir tarihi ve çok sayıda konuyu içermektedir. Hazırlama sürecinde zorluklarına şahit olduğumuz bu iki husus nedeniyle tezimizi gerekli ölçüde sınırlandırmaya çalıştık.

B. Kaynakların ve Literatürün Değerlendirilmesi

Bu bölümde başta klasik kaynaklarda İbn Miskeveyh hakkında yer alan bilgileri ele alacağız. Büyük ölçüde birbirine yakın ve birbirlerinin tekrarı olan bu sınırlı bilgilerden sonra İbn Miskeveyh hakkında yapılan çalışmalar ve bunun yanında farklılık arz eden yaklaşımları ele alacağız. Modern dönemde İbn Miskeveyh hakkında yazılanlara bakıldığında felsefe, ahlak felsefesi, tarih ve biyografik konulu eserlerde ele alındığını görmekteyiz. Çok yönlü ve kapsamlı bir şahsiyet olarak öne çıkan İbn Miskeveyh'in ismine farklı disiplinlere ait araştırmalarda rastlamaktayız. Hayatı ve şahsiyeti hakkında bilgiler pek fazla olmasa da umumi müracaat kitaplarında İbn Miskeveyh'e dair bilgiler bulabilmekteyiz. Arap ve İran edebiyatı tarihi, ansiklopediler, İslam felsefesi tarihi, Müslüman tarihçiler türünden eserlerde İbn Miskeveyh hakkında bilgilere ulaşmaktayız. Bunların dışında müellifimizin eserlerini neşredenlerin mukaddimelerinde ve akademik dergilerde İbn Miskeveyh hakkında çeşitli malumatlarla karşılaşmaktayız.

1. Klasik kaynakların değerlendirilmesi

İbn Miskeveyh hakkında klasik kaynaklarda yer alan bilgiler hayatı ve eserleri hakkında tanıtıcı mahiyette kısa bilgilerden oluşmaktadır. Eserleri ve fikirleri hakkında tahlillere yer verilmemiştir. Bu durum, o dönemin ilmi araştırma usullerinden kaynaklanmaktadır. Konumuz olan *Tecâribü'l-Ümem* İbn Miskeveyh'in hayatı hakkında aydınlatıcı bilgilerden yoksundur. Eserde iki kayıta kendisinden söz etmektedir. İlki Mühellebî ile olan yakınlığıdır. İkincisi Adudu'd-Devle'nin sarayında isimlerini zikretmediği bazı ilim adamlarının aylık almalarından bahsetmesidir.¹ *Tehzîbü'l-Ahlâk* da ise İbn Miskeveyh kendi hayatından pek az örnek vermektedir.² *Cavidân-ı Hired* adlı eserinde ise İbn Miskeveyh'in kaleme aldığı "vasiyet" bölümünde kendisi hakkında bilgi vermemektedir.³

İbn Miskeveyh'in çağdaşı olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (320/932 - 414/1023) eserlerinde İbn Miskeveyh hakkında kısa da olsa bazı bilgiler yer almaktadır. et-Tevhîdî'nin *el-İmta ve'l-Muanese*'sinde İbn Miskeveyh hakkındaki ifadeleri sınırlıdır. İbn Miskeveyh'in ilgileri, ilmi çalışmaları, kimlerin yanında bulunduğu ve karakteri gibi konularda kısa açıklamalarda bulunmuştur. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, İbn Miskeveyh'in Ebu'l-Hasan el-Amirî'yle ilmi münasebetinden; Amirî'yle Rey'de beş yıl beraber olmalarına rağmen İbn Miskeveyh'in ondan tek kelime fayda sağlamadığından, sonraları bundan pişmanlık duyduğundan söz eder.⁴ Bu malumatlar, olduğu gibi Yâkût tarafından *Mu'cemü'l-Udebâ*'da yer verilmiştir. Ebû Hayyân'ın İbn Miskeveyh'e yönelttiği sorular ve bunlara verilen cevaplardan oluşan *el-Hevâmil ve's-Şevâmil*'de ise son bölümde İbn Miskeveyh hakkında birtakım bilgilere ulaşmaktayız.⁵ *el-Mukâbesât*'ta ise İbn Miskeveyh'in az da olsa, zikredilen sohbetlerde bulunduğu bildirilmektedir.⁶

¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem*, nşr. Seyyid Kisravî Hasan, Beyrut 2003, I-VII.

² İbn Miskeveyh, *Ahlakî Olgunlaştırma (Tehzîbü'l-Ahlâk)*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Ankara 1983.

³ İbn Miskeveyh, *el-Hikmetü'l-Halide: Cavidan-Hired*, nşr. Abdurrahman Bedevî, Tahran 1395.

⁴ et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, *el-İmta ve'l-Mu'anese*, nşr. Ahmed Emin, Ahmed Seyyid es-Sakr, Kahire 1953, I, 32-36, 48, 136; II, 2, 39; III, 227.

⁵ et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, *el-Hevâmil ve's-Şevâmil*, nşr. Ahmed Emin, es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1951.

⁶ et-Tevhîdî, *el-Mukâbesât*, nşr. Muhammed Tefvik Hüseyin, Beyrut 1989, s. 306-309.

Ebû Süleyman es-Sicistânî (ö. 392/1001) *Sivanu'l-Hikme*'de İbn Miskeveyh'in birlikte olduğu devlet adalarını zikreder. Eserlerinden bazılarını verir. Ulaştığı bir risalede yer alan İbn Miskeveyh'in vasiyetnamesine yer vermiştir.⁷

Ebû Mansur Seâlebî (350/961 - 429/1038) şiirleri dolayısıyla İbn Miskeveyh'e *Tetimmetü'l-Yetîme*'de yer ayırmıştır. İbn Miskeveyh'in burada yer alan şiirlerinde onun iç dünyasına dair işaretler bulabiliriz. Seâlebî, İbn Miskeveyh'in gençlik yıllarından itibaren saray ehliyle dostluk kurduğundan, vezir İbnü'l-Amîd ile olan yakınlığından bahsetmektedir. Büveyhî sultanı Bahaü'd-Devle ile olan yakınlığını ve bu sayede vezir Sâhib İbn Abbâd'ın hizmetine girdiğini, sonraları bu vezirle rekabete kalkıştığını, Ebu'l-Abbas ed-Dabbi'yi hicveden bir şiir yazdığını, aynı hicviyeleri vezir Sâhib İbn Abbâd'a da yönelttiğini bildirmektedir.⁸

Ebûbekir el-Havarizmî (ö. 382) ve Bediüzzaman el-Hemedânî (ö. 398/1008) de *Risaleler*'inde İbn Miskeveyh'ten bahsederler.⁹

Beyhakî (ö. 565/1170) *Tetimmetü Sivani'l-Hikme* adlı eserinde İbn Miskeveyh'in tanıştığı devlet adamları, Ebû Hayyân et-Tevhîdî ile olan münasebetleri sonucu oluşan eser *el-Hevâmil ve's-Şevâmil* ve İbn Miskeveyh'in diğer eserleri hakkındaki mülahazalara yer verilir. Beyhakî'nin bizzat İbn Miskeveyh hakkında yazacağını haber verdiği risale ki yazılıp yazılmadığı bilinmemektedir.¹⁰ Bu risale müellifimizin ahlak ilmine dair görüşleri üzerine olacağı anlaşılmaktadır.

İbn Miskeveyh'e klasik kaynaklar arasında en geniş şekilde yer veren Yâkût el-Hamevî'dir (ö. 626/1228). *Mu'cemu'l-Udebâ*'sında İbn Miskeveyh'e on beş sayfa yer ayırmıştır.¹¹ Bu malumatların bir kısmı Ebû Hayyân'dan diğer bir kısmı da Seâlebî'den iktibas edilmiştir. Bunlara ek olarak Yahya İbn Mende'den ölüm tarihini nakleder. *Tecâribü'l-Ümem*'den bahseder. Bu bilgiler İbn Miskeveyh'in vasiyetiyle son bulur.

İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) *İhbarü'l-Ulema bi Tarihü'l-Hükema* adlı eserinde İbn Miskeveyh hakkında biyobibliyografik bilgilere yer verir.¹² Ondan faziletli İranlılardan

⁷ Sicistânî, Ebû Süleyman, *Müntehabu Sivânî'l-Hikme*, nşr. Abdurrahman Bedevî, Paris 2004, s. 346-352.

⁸ Seâlebî, Ebû Mansur, *Tetimmetü'l-Yetîme*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1353, I/96-100.

⁹ Bediüzzaman el-Hemedânî, *Resail*, İstanbul 1298, s. 323.

¹⁰ Beyhakî, Zahiruddin İbn Funduk, *Tetimme-i Sivânî'l-Hikme*, nşr. Muhammed Şeffî, Lahor 1351, s. 28-29.

¹¹ el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ ev İrşâdu'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, Kahire trs., V/5-19.

¹² Kıftî, *İhbaru'l-Ulema bi Ahbari'l-Hukema: Tarihu'l-Hukemâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig 1903, 331-332.

biri olarak bahseder. İbn Miskeveyh'in eserlerine yer vermesinin yanı sıra diğer kaynaklarda yer almayan bir bilgi mevcuttur. İbn Sina'nın İbn Miskeveyh'le karşılaştığını, ismini vermediği bir kitap hakkında tartıştıklarını, İbn Sina'nın bahsettiğine göre İbn Miskeveyh'in anlayışı kıt bir kimse olduğundan İbn Sina'nın onu terk ettiğini zikreder. Anlattığı bu bilgileri nerede okuduğunu hatırlayamadığından hafızasından naklettiğini belirtir.

İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1270) *Uyûnu'l-Enbâ* adlı eserinde İbn Miskeveyh'ten bahseder.¹³ Felsefi ilimlerde seçkin bir kimse olduğunu, tıp ilminin teorik ve pratik yönlerini gayet iyi bildiğini ve bu konuda kitaplara sahip olduğunu belirtir. Bir tabipler biyografisi olan eserde İbn Miskeveyh tabip olarak ele alınmış; yalnızca üç eseri zikredilmiştir. Bunlar *Kitabü'l-Eşribe*, *Kitabu't-Tabbih* ve *Tehzîbü'l-Ahlâk*'tır.

Şehrezûrî (ö. 1288'den sonra) *Nüzhetu'l-Ervâh*'ta Beyhakî de yer alan bilgilere ek olarak İbn Miskeveyh'in şu eserlerine yer verir: Bir şiir antolojisi olan *Kitabü'l-Müstevfi*, *Ünsü'l-Ferid* ve *Cavidân-ı Hired*.¹⁴ Eserin başka bir yerinde, İbnü'l-Kıftî'nin de yer vermiş olduğu, İbn Miskeveyh ile İbn Sina arasında geçen tartışmaya yer verilir.¹⁵

Nasireddin et-Tûsi (ö. 1274) Farsça yazmış olduğu *Ahlâk* adlı kitabında eserini tasnif ederken İbn Miskeveyh'ten istifade ettiğine ve *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ın önemine değinir.¹⁶ Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*'ında İbn Miskeveyh hakkındaki bilgileri Yakût el-Hamevî'ye dayanır.¹⁷ Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zünûn*'da (ö. 1067/1657) İbn Miskeveyh'in öne çıkan eserlerinin isimlerini vermenin yanında önemlerine işaret etmiştir.¹⁸

¹³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, nşr. Nizar Rıza, Beyrut 1965, s. 331.

¹⁴ Şehrezûrî, Şemsuddîn, *Nüzhetu'l-Ervâh ve Ravzatu'l-Efrâh*, nşr. Abdulkarim Ebû Şüveyrib, Trablus 1998, s. 340-341.

¹⁵ Şehrezûrî, *a.g.e.*, 309.

¹⁶ Nasireddin et-Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. A. Vahap Taşkın, Habil Nazlıgül, Fecr Yay., Ankara 2005, s. 26-29.

¹⁷ Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnâvut, Türkî Mustafa, Beyrut 2000, VIII/72-74.

¹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Ankara 1941, I/43, 344, 514, 577, II/1303, 1436, 1937.

2. Modern kaynakların değerlendirilmesi

İbn Miskeveyh hakkında modern dönemde yapılan çalışmaları üç başlık altında toplayabiliriz. Birincisi, İbn Miskeveyh'in eserlerinin neşredenlerin yazdıkları girişler, ikincisi, İslam tarih yazıcılığı üzerine yapılan çalışmalarda İbn Miskeveyh'ten bahsedilen bölümler, üçüncüsü ise İbn Miskeveyh'le ilgili çeşitli konularda yapılan akademik çalışmalardır. Özellikle İbn Miskeveyh'in eserlerinin tenkitli neşirleri sonrasında neşredenlerin değerlendirmeleri önemlidir. Batıda dikkat çeken bir sima olarak İbn Miskeveyh'in farklı sahalardaki eserlerinin neşri araştırmacıların dikkatini İbn Miskeveyh üzerine çekmesine sebep olmuştur. *Tecâribü'l-Ümem* ve *Tehzîbü'l-Ahlâk* gibi başlıca eserlerin oryantalistler tarafından neşredilmesi ve beraberinde batı dillerine tercüme edilmeleri bu yöndeki çalışmaları kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır.

M. Şemseddin Günaltay, İslam Tarihçileri üzerine 1924'te yazdığı *Tarih ve Müverrihler* adlı eserinde İbn Miskeveyh'e genişçe yer ayırır. Günaltay'ın açıklamalarına bakıldığında eseri görüp incelediği anlaşılır. Zira *Tecâribü'l-Ümem*'in neşredilmiş olduğundan esere ulaşması kolaylaşmıştır. Günaltay çoğunlukla İbn Miskeveyh'in hayatı ve tarihçiliğine; eserinin özellikleri ve önemine değinir. Yalnız eser hakkında detaylı bilgi vermez. Eser hakkındaki belirttiği kanaatlerden de anlaşılıyor ki eserin son iki cildini incelemiştir.¹⁹

İbn Miskeveyh'i bir ilim adamı olarak ilk kez ele alan İsmail Hakkı İzmirli olmuştur. İzmirli İbn Miskeveyh'in hayatı, eserleri ve felsefi görüşleri hakkında derli toplu bir çalışma ortaya koymuştur.²⁰ Fakat bu çalışmada İbn Miskeveyh'in tarihçiliğinden çok Onun filozof ve ahlak âlimi yönleri üzerinde durulmuştur.

A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* adlı eserinde İbn Miskeveyh'e yer yer değinmiştir. İslam tarihçilerinin tarih telakkileri ve felsefelerinin açıklandığı bölümlerde İbn Miskeveyh de zikredilir. Fakat bu malumat kısa ve genel açıklamalarla sınırlıdır. Yer alan ifadelerin benzeriyle İzmirli, Günaltay'da karşılaşmaktayız. Dolayısıyla Togan'ın *Tecâribü'l-Ümem* üzerinde tafsilatlı bir tetkikinin bulunmadığı, eseri genel

¹⁹ Günaltay, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991, s. 96-105.

²⁰ İzmirli, İsmail Hakkı, "Ebû Ali Miskeveyh, İbn Miskeveyh el-Hâzin", *DFİFM*, İstanbul, 1928, c. III, sy. 10, s. 17-33; İzmirli, "Miskeveyh'in Felsefesi Eserleri", *DFİFM*, İstanbul, 1929, c. III, sy. 11, s. 59-80.

hatlarıyla bildiği ve İbn Miskeveyh'in tarihçi yönü hakkındaki bazı araştırmaların sonuçlardan istifade etmekle yetindiği anlaşılmaktadır.²¹

Oryantalistlerin İbn Miskeveyh üzerindeki çalışmaları, XIX. asrın sonlarına doğru başlamıştır. *Tecâribü'l-Ümem*'in son asırdaki neşirleri müsteşrikler eliyle gerçekleşmiştir. Bu neşirler sonucunda İbn Miskeveyh'in eserleri ve görüşleri hakkında kanaatler serd edilmeye başlamıştır. İbn Miskeveyh'in Batılı araştırmacılar tarafından en dikkat çeken yönü, kendi telakkilerine yakınlık duyabilecekleri kimi malumatın mevcudiyetidir. İbn Miskeveyh'teki tenkit metodu, bir filozofun aynı zamanda tarihçi olarak öne çıkması, edipler sınıfına mensup olması, bir dünya tarihi tasavvuruna sahip olması gibi nedenler, ilgili yaklaşımlara zemin teşkil etmiştir.

Oryantalistlerin İbn Miskeveyh'in şahsiyeti, fikirleri ve tarihçiliği hakkında belirttikleri kanaatlerin ilmi bir çabanın sonucu olmasının yanında, İslam ve Müslümanlar hakkındaki kanaatlerini pekiştirecek malumat arama ve ulaştıkları malumatı da kendi düşünceleri doğrultusunda tasnif etme ve yorumlama amacına da hizmet etmiştir. Oryantalistler İbn Miskeveyh'in akli ve düşünceyi öne çıkarmasını önemsemişlerdir. Bunu yanı sıra İbn Miskeveyh'in seküler bir tavra sahibi olduğunu zikretmişlerdir. Onun tarihe eleştirel yaklaşımını, modern tarih yazıcılığıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu yaklaşımlar önemli görülmuş ve günümüze kadar kimi araştırmacılara da rehberlik etmiştir. Bu yaklaşımlara örnek olarak S. D. Margoliouth'un İbn Miskeveyh'i bir Müslüman olduğunu bilmeksizin tarih eserinin baştan sona dek okunabileceği iddiası dikkat çekmektedir. İbn Miskeveyh'in tarih yazımında objektif olmasını, peygamberler tarihine yer vermemesini; uydurma ve hurafelerle dolu anlatımları tarihten arındırma çabasına uzak bir yorum getirilmiştir. Bu iddianın bir yanılgıdan öteye geçmediğini *Tecâribü'l-Ümem*'i dikkatlice okuduğumuzda kolaylıkla görebiliriz. Zira İbn Miskeveyh'in mukaddimesine ve eserde yer yer zikrettiği pasajlara bakmak kâfidir. İbn Miskeveyh Hz. Peygamber'in gazvelerine yer vermeyişinin nedenlerini zikrettiği bölüme²² ve İslam'ın yayılışını konu ettiği kısımlara bakıldığında onun Müslüman kimliği açık bir şekilde görülür.

²¹ Togan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usul*, İstanbul 1984, s. 55, 137, 154-155, 185.

²² *Tecârib, I/187*.

Abdülaziz İzzet, İbn Miskeveyh'in ahlak felsefesi ve kaynakları hakkında neşrettiği eser²³ Arkoun'un ifadesiyle *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ın bir hûlasası özelliğini taşımaktadır.

Muhammed Arkoun da İbn Miskeveyh üzerine önemli çalışmalarda bulunmuştur. Arkoun, akademik düzeyde ciddi araştırmalar ortaya koyanların ilkidir. Arkoun ilk olarak 1962'de Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin İbn Miskeveyh'e yönelttiği sorular ve aldığı cevaplardan oluşan *el-Hevâmil ve's-Şevâmil* adlı eser üzerine bir makale yayınlamıştır.²⁴ Aynı yıl içerisinde İbn Miskeveyh'in adaletin mahiyeti ve bölümleri hakkındaki risalesini neşr ve tahlil etmiştir.²⁵ Daha sonra İbn Miskeveyh'in "Lezzet ve Elem" ile "Nefs ve Akıl" hakkındaki iki risalesinin tenkitli neşrini vermiş ve tahlil etmiştir.²⁶ Daha sonra İbn Miskeveyh'in basılmamış eserleri hakkında bir makale yayınlamıştır.²⁷ Ardından *Tehzîbü'l-Ahlâk* kitabını Fransızcaya çevirmiştir.²⁸ Arkoun'un Miskeveyh hakkında yaptığı daha önceki çalışmaları, 1982'de monografik yeni bir çalışmayla bir araya getirmiştir. İbn Miskeveyh'in bir filozof ve tarihçi olarak ele alındığı, İslam hümanistleri arasında zikredildiği eser günümüze kadar yapılan en derli toplu çalışma özelliğini taşımaktadır.²⁹

Abdurrahman Bedevî de İbn Miskeveyh'in eserlerini neşretmenin yanında onun hayatı, eserleri ve fikirleri üzerinde durmuştur. Yalnız Bedevî daha çok İbn Miskeveyh'in eserlerinden yola çıkarak onun fikirlerini ve görüşlerini tasnif etmiştir. Metafizik, psikoloji, ahlak felsefesi, eğitim, ruhanî tıp, tarih felsefesi gibi başlıklar altında İbn Miskeveyh'in fikirlerini ele almıştır.³⁰

Franz Rosenthal, İslam tarih yazıcılığı üzerinde ilk ciddi araştırmayı ortaya koyan oryantalisttir. el-Kafiyeci ve Sehavî'nin tarih ilmi üzerine yazdıkları eserleri de

²³ İzzet, Abdülazîz, *Miskeveyh: Felsefetuhu'l-Ahlâkiyye ve Masadiruha*, Kahire, 1946.

²⁴ Arkoun, Muhammed, "L'Humanisme Arabe au IVe/ Xe Siècle, d'après le Kitab al-Hawâmil wa'l-Sawâmil", *S.I.*, Paris 1961, XIV/73-108; XV/217-230.

²⁵ Arkoun, "Risala fi Ma'iyatt al-Adl wa Beyan Aqşamih", *Hesperis Tamuda*, Rabat 1961, vol. II, fasc. 2-3, s. 217-230.

²⁶ Arkoun, "Deux épîtres de Miskawayh", *B.E.O.*, 1961-1962, XVII, s. 7-74.

²⁷ Arkoun, "Textes Inédits de Miskawayh", *Annales Islamologiques*, Kahire 1963, vol. V, s. 181-205.

²⁸ Arkoun, *Miskawayh: Traite d'Ethique-Tahdhib al-Ahlaq*, (tard. Française, avec introd. Et notes), Şam 1969.

²⁹ Arkoun, *L'Humanisme Arabe au IVe/Xe Siècle, Miskawayh Philisophe et Historien*, Paris 1982.

³⁰ Bedevî, Abdurrahman, "İbn Miskeveyh", *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, ed. M.M. Şerif, çev. Kasım Turhan, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 81-93.

neşrederek Müslümanlar arasındaki tarih yazıcılığının anlaşılması noktasında önemli katkı sağlamıştır. İbn Miskeveyh'in tarihçiliğine de eserinde değinmiştir.³¹

M.S. Khan İbn Miskeveyh'in tarihçiliğini doktora tezi olarak konu etmiştir. Khan *Tecâribü'l-Ümem*'i bir bütün olarak ele almamış, bizzat İbn Miskeveyh'in yazmış olduğu dönemi (h. 340-369) tezinde işlemiştir.³² Khan'ın farklı akademik dergilerde daha önce hazırlamış olduğu makalelerin bazıları tezin bölümlerinde yer verilmiştir.³³ Khan tezinde ve makalelerinde üzerinde dikkatle durduğu husus İbn Miskeveyh'in tarih usûlüdür. Bu konuyu da daha çok, çağdaşı olan diğer tarihçiler ile mukayese yoluna giderek ortaya koymuştur. Fakat onun üzerinde dikkatle durduğu İslam tarihçilerini muhaddis ve fakih, kâtip ve nedim olmak üzere iki gruba ayırarak ele alması genele şümül olamayacak bir mevzudur. Zira İbn Miskeveyh'in yaşadığı dönemde kâtip ve nedimlerin tarih yazıcılığında öne çıkması bütün bir İslam tarih yazıcılığı için düşünülemez. Öyle ki yaşadığı dönem için varılan tespitler kuşatıcı olmanın önüne geçmiştir.

Siddiqui, İbn Miskeveyh'in tarihçi yönünü oryantalistlerin atflarından yola çıkarak ele almıştır. Daha çok problematik olarak ele alınıp üzerinde ciddi tetkikler gerektiren başlıkları dile getirmiştir. Kendisi ise ilgili hususlara değinmekle yetinmiştir.³⁴

Türkiye'de İbn Miskeveyh hakkında yapılan akademik çalışmalardan biri Ali Zakherî'nin İbn Miskeveyh'in ahlak felsefesini konu edinen doktora tezidir. Temelde İbn Miskeveyh'in *el-Lezzet ve'l-Alâm* adlı risalesini konu almıştır. Fakat teze konu olan risale İbn Miskeveyh'in diğer eserleriyle birlikte ele alınarak işlenmiştir. Kitap olarak da basılan çalışma İbn Miskeveyh hakkındaki derli toplu malumatı da içermektedir.³⁵

³¹ Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leyden-Brill 1963, s. 196-197.

³² Khan, M.S., *Studies in Miskawayh's Contemporary History (340-369 A.H.)*, 1980.

³³ Khan, M.S., "The Eye-Witness Reporters of Miskawaih's Contemporary History", *The Islamaic Culture*, 1964, c. 38, sy. 4, s. 295-299; a. mlf., "Miskawaih and Tabit ibn Sinan", *ZDMG*, Wiesbaden 1967, c. 117, s. 303-317; a. mlf., "Miskawayh and the Buwayhids", *Oriens*, Vol. 21. (1968 - 1969), s. 235-247; a. mlf., "Miskawaih and Arabic Historiography", *JAOS*, Vol. 89, No. 4. (Oct. - Dec., 1969), s. 710-730; a. mlf., "The Use of Letters and Documants in The Contemporary of Miskawaih", *The Islamaic Quarterly*, 1970, vol. XIV, nr. 1, s. 41-49.

³⁴ Siddiqui, B. H., "Miskawayh on The Purpooses of Historiography", *The Muslim World*, A.B.D. 1971, c. 61, sy. 1, s. 21-27; a. mlf., "Miskawayh: Life and Works" *Journal of the Regional Cultural Institute*, Tahran 1977, vol. VII, no:2-3 s. 87-111.

³⁵ Bkz. Zakherî, Ali, *İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi*, Yeni Zamanlar Yay., İstanbul 1997, (Doktora tezi, İstanbul Ü. Edebiyat F. Felsefe Kürsüsü, 1973).

Ayrıca yakın zamanda “İbn-i Miskeveyh ve Tarih Anlayışı” adıyla, İlyas Akyüzoğlu tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.³⁶ Tezde daha çok İbn Miskeveyh’in tarih anlayışı üzerinde durulmuştur. Tarih felsefesi yönüyle yaklaşım ağır basmaktadır. Bu yaklaşım da eserin tarihi açıdan değerini detaylı bir şekilde dile getirmeyi geri planda bırakmıştır. Yakın dönemde İbn Miskeveyh hakkında yapılan iki yüksek lisans tezinden biri ahlak felsefesi³⁷, diğeri ise din eğitimi hakkındadır.³⁸

Ebu’l-Kasım İmamî’nin *Tecâribü’l-Ümem* ve İbn Miskeveyh üzerine yaptığı çalışmaların önemini takdir etmek kaçınılmazdır. Zira İmamî özellikle *Tecâribü’l-Ümem* üzerine kendisini adeta vakfetmiştir. *Tecâribü’l-Ümem*’in 2001’de tamamladığı tahkikli neşrinde vermiş olduğu emek ve esere olan vukufiyeti dikkate şayandır.³⁹ Eseri Farsçaya tercüme çabası her ne kadar İran tarihi açısından *Tecâribü’l-Ümem*’in kıymetinin idrakinin bir yansıması olsa da eserin tamamını başarılı bir tahkikle neşretmesi araştırmacıların ve ilgililerin esere sağlıklı bir şekilde ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Esere yazmış olduğu giriş, İbn Miskeveyh ve *Tecâribü’l-Ümem* hakkındaki doyurucu bir çalışma niteliğine sahiptir.⁴⁰

Seyyid Kısraî Hasan’ın neşretmiş olduğu *Tecâribü’l-Ümem*, Ebu’l-Kasım İmamî’nin neşrinden iki yıl sonra yayınlanmıştır.⁴¹ Zira tezimizde kullandığımız baskı Seyyid Kısraî Hasan’ın neşretmiş olduğu eserdir. İmamî’de yer alan kimi dipnottaki açıklamalar bu neşirde yer almamaktadır. Zira İmamî’nin neşrinde İran tarihiyle ilgili açıklamalar dikkat çekmektedir. Bunun yanında elyazmalarındaki hatalar düzeltilirken nüshadaki şekli de dipnotlarda verilmiştir. Kısraî Hasan ise okuyucu için gereksiz olabileceğini düşündüğü dipnotları neşrinde ayıklamıştır. Fakat kensinin tahkik ettiği ciltlerde diğer tarihçilerden, özellikle İbnü’l-Esîr’den uzun uzadıya bilgiler aktarmıştır. Eserde Kısraî Hasan tarafından yazılan giriş İmamî’nin yazdığı girişten farklı bir içerik taşımamaktadır.⁴² İmamî daha çok eserin kıymeti, İbn Miskeveyh’in tarihçiliği ve

³⁶ Ankara Üniversitesi, SBE, İslam Tarihi ve Sanatları ABD, Ankara 2003.

³⁷ Ayşe Üzümlü, *İbn Miskeveyh’te Ahlak Felsefesi*, Selçuk Üniversitesi, SBE, İslam Felsefesi Bilim Dalı, Konya 2002.

³⁸ Gülsüm Yıldız, *İbn Miskeveyh’in Tehzîbü’l-Ahlak Adlı Eserinin Din Eğitimi Bakımından Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, İzmir 2002.

³⁹ Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, nşr. Ebu’l-Kasım İmamî, Tahran 2001, I-VIII.

⁴⁰ İmamî, Ebu’l-Kasım, “Tasdir (Muhakkikin Önsözü)”, *Tecâribü’l-Ümem*, Tahran 2001, c. I, s. 5-45.

⁴¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem ve Teâkübü’l-Himem*, nşr. Seyyid Kısraî Hasan, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003, I-VII.

⁴² Seyyid Kısraî Hasan, “Mukaddime”, *Tecâribü’l-Ümem ve Teâkübü’l-Himem*, Beyrut 2003, I/3-56.

şahsiyeti; eseri tahkik etme serüveni üzerinde durmuştur. Kisravî Hasan ise İbn Miskeveyh ve *Tecâribü'l-Ümem* hakkında genel bilgiler vermekle yetinmiştir.

Yakın dönemde ortaya konulan çalışmalardan biri de, Lenn E. Goodman'ın yazdığı *İslam Hümanizmi (Islamic Humanism)* adlı kitaptır.⁴³ İbn Miskeveyh, diğer Müslüman filozof, edip ve kelamcılar arasında zikredilerek İslam'ın rönesansı içerisinde İslam hümanistlerinden önemli bir sima olarak gösterilmiştir. Yazar konu edindiği şahsiyetleri oryantalist bakış açısıyla konumlandırma maksadıyla yola çıkmıştır. Ismarlama bir çalışma görünümü arz eden bu çalışma, İslam dünyasındaki kökten dinci, siyasal İslam olarak adlandırılan ve 11 Eylül olayları sonrasında ortaya çıkan fundemantalist-ılımlı İslam farklılaşmasının gölgesinde hazırlandığı yazarın giriş yazısından kolaylıkla anlaşılabilir. Konumuzla ilgili kısmını teşkil eden 4. Bölüm, “Evrensel Tarih Yazıcılığının Ortaya Çıkışı” İslam tarihçiliğindeki seküler, pozitivist bakış açılarının arayışını yansıtmaktadır.⁴⁴ Dar bir bakış açısıyla konuya yaklaşmıştır. Müslümanlar arasındaki seküler tarih anlayışını ortaya koyma amaçlanmıştır. Var olandan ziyade var olması istenenden yola çıkıldığı için İslam Tarih yazıcılığı eksik ve yanlış yorumlanmıştır.

İbn Miskeveyh'in ayrıca çeşitli konularda yer alan açıklamalarda kendisine müracaat edildiğini görmekteyiz. Tarih usûlü ve felsefesi dışında “evrim/tekâmül” konusunda İbn Miskeveyh'e yapılan atıflar bulunmaktadır.⁴⁵ İslam Ahlak felsefesi konusunda yazılan eserlerin çoğunda İbn Miskeveyh'e genişçe yer ayrılır. İslam İktisat Tarihi ile ilgili çalışmalarda İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem*'i çoğunlukla kaynak olarak gösterilmektedir.⁴⁶

İbn Miskeveyh hakkında *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde (DİA) yer alan bilgiler bir ansiklopedinin gerektirdiği ölçüde sınırlı tutulmuştur.⁴⁷ “İbn Miskeveyh” maddesinin bibliyografya kısmı araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Ansiklopediyi yayınlayan İslami Araştırmalar Merkezi'nin (İSAM) oluşturduğu madde dosyasında

⁴³ Goodman, Lenn E., *İslâm Hümanizmi*, çev. Ahmet Arslan, İletişim Yay., İstanbul 2006.

⁴⁴ Goodman, *a.g.e.*, s. 335-439.

⁴⁵ Yakıt, İsmail, Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler”, *Felsefe Arkivi*, İstanbul 1984, sy. 24, s. 101-122; Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Ankara 2001, s. 91-98; Kaya, Mahmut, *İslam Filozoflarından Felsefi Metinler*, Klasik Yay., İstanbul 2003, s. 251-260, bu eserdeki ilgili bölümde İbn Miskeveyh'in evrim hakkındaki risalesinin tercümesine yer verilmiştir.

⁴⁶ Bkz. Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi - Harâc ve Emvâl Kitapları*, Klasik Yay., İstanbul 2004; Durî, Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, Endülüs Yay., İstanbul 1991.

⁴⁷ Bayraktar, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, *DİA*, İstanbul 1999, c. XX, s. 201-207.

maddenin yayınlandığı tarihten sonra eklenen literatürle zenginleşmiştir. İlgili madde dışında “Câvîdân-hıred” ve “Tehzîbu’l-ahlâk” maddeleri de bu kurum tarafından ayrı dosyalarda literatürü oluşturulmaktadır. Ayrıca kurum arşivinde “Tecâribu’l-ümem” maddesinin başta ansiklopedide yer verilmesi düşünüldüğü; fakat daha sonra bundan vazgeçildiğine rastladık. Bizler de tezimizi hazırlama aşamasında bu kurumdaki madde dosyalarında yer alan fişler ve dökümandan; kurumun literatürden ziyadesiyle istifade ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR FİLOZOF-TARİHÇİ OLARAK İBN MİSKEVEYH'İN HAYATI

A. DOĞUMU, İSMİ VE YAŞADIĞI DÖNEM

İbn Miskeveyh'in doğduğu tarih kesin değildir. Tahmin yürütülerek birtakım tarihler ileri sürülmüştür. Bu tarihler 320/932, 324/936, 325/937, 329/940, 330/942 ve 340/951 olarak verilir. Klasik kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır. İlk olarak D. S. Margoliouth tarafından tahmin yürütülerek bulmaya çalışılmıştır. *Tecâribü'l-Ümem*'in neşrine yazdığı girişte doğum tarihinin h. 330 veya bundan önce olabileceğini belirtmiştir.⁴⁸ İbn Miskeveyh'in vezir Mühellebî'nin hizmetinde bulunduğu malumdur. Mühellebî 339'da vezirlik makamına yükselmiştir. İbn Miskeveyh'in Mühellebî ile tanıştığı sıra en az yirmi yaşında olduğu tahmin edilmektedir. Onun Mühellebî ile dostluğu uzun sürmüştür. İbn Miskeveyh 340 yılındaki hadisleri anlattığı bölümde şunları söylemektedir: “Bu yıldan sonra [h. 340] anlattıklarımın çoğu bizzat şahit olduğum veya olayları gören kişilerin aktardığı haberlerdir ki benim gördüklerim kadar güvenilir haberlerdir. Örneğin bunlardan biri üstad-ı reis Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin İbnü'l-Amîd'dir (r.a.). O benim bizzat görmediğim ve doğruluğuna tam anlamıyla şahit olmadığım bu olaylardan yaşadıklarını veya sıhhatli bulduğu haberleri bana sağlıklı, doğru bir şekilde aktarıyordu. Bir de Ebû Muhammed Mühellebî'ye -Allah rahmet eylesin- o zamanında yaşanan hadiselerin çoğunu bana haber veriyordu. Bu da uzun süren dostluğumuz ve devamlı sohbetlerimiz sayesinde. O ikisinin döneminde yaşayan birçok büyük zat da bana tecrübe cihetiyle kendisinden istifade olunacak birçok haber aktarmışlardır. Ben de onların bana aktarmış oldukları bu haberlerden hatırladıklarımın tamamını; ayrıca benim bizzat görmüş ve yaşamış olduğum olayları da Allah'ın izniyle aktarmaya çalışacağım.”⁴⁹

⁴⁸ Margoliouth, “Preface”, *The Eclipse of the Abbasîde Caliphate*, London-Oxford, 1921, VII/3.

⁴⁹ *Tecârib*, V/301-302.

Tecâribü'l-Ümem'de, 341 yılına ait bölümde, Muizu'd-Devle'yi anlattığı yerde İbn Miskeveyh şunları ifade eder: “Muizu'd-Devle çabuk öfkelenen, sert ve ağzı bozuk biriydi. Vezirlerini ve maiyetindekileri azarlar, onlara söver ve iftira ederdi. Mühellebî de - rahimehullah- hiç kimsenin sabredemeyeceği bu çirkinliklere ve ırza sövmesine maruz kalıyor; bunu umursamaz bir edayla sineye çekiyor ve evine gidiyordu. İşte o zamanlar ben de ona arkadaşlık/nedimlik ediyordum. Duyduğu şeylerden pek etkilendiğine dair bir iz görmezdim. Onu hoş tutmak için mutlu ve sevinçli bir şekilde kendisiyle otururdu.”⁵⁰ Mühellebî ise 352/963'de vefat ettiği;⁵¹ buradan yola çıkılarak İbn Miskeveyh'in doğum tarihine dair tahminlerde bulunulmuştur.

Sicistânî'nin bildirdiğine göre İbn Miskeveyh Mühellebî'nin nedimleri arasında bulunduğu zamanlar genç yaşta idi.⁵² Bir nedimin yirmi beş yaşından aşağı olacağı düşünülemeyeceğinden, üzerinde yoğunlaşan tarihi, h. 330'dan öncesini destekler. Diğer bir destekleyici haber, İbn Miskeveyh'in ömrünün sonunda kocamış bir halde olduğuna (erzeli'l-umri) dair Seâlebî'nin haberidir.⁵³ İzzet de İbn Miskeveyh'in 325 ile 330 yılları arasında doğduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Abdurrahman Bedevî 320 tarihi üzerinde durmuştur.⁵⁵ Dolayısıyla yukarıda belirtilen tarihler arasından doğruluğa en yakını ve kabul göreni 320/932 tarihidir.

Klasik kaynaklarda yer almasa da yakın döneme ait araştırmalara göre İbn Miskeveyh Rey'de doğmuştur.⁵⁶ Tahran yakınlarında bulunan bu şehir o dönemde ilmi ve kültürel açıdan oldukça zengin bir yerdi. Bulduğu havza da aynı özelliklere sahipti. İbn Miskeveyh'in er-Râzî lakabı da Rey'de doğmuş olmasından ötürü kendisine verilmiştir.⁵⁷

Klasik kaynaklara göre ismi tam olarak Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub (İbn) Miskeveyh'tir. Bunun yanında sahip olduğu unvanlar el-Hâzin, el-İsfahânî, er-

⁵⁰ *Tecârib*, V/306.

⁵¹ *Tecârib*, V/335-336.

⁵² Sicistânî, *a.g.e.*, s. 346-347.

⁵³ Seâlebî, *a.g.e.*, I/97.

⁵⁴ İzzet, *a.g.e.*, s. 69-70.

⁵⁵ Bedevî, “Neşredenin Girişi”, *el-Hikmetü'l Halide*, s. 20-21.

⁵⁶ Hânsârî, *Ravzâtu'l-Cennât*, I/254; Bağdadi, *Hediyye*, I/73; Sadr, *Te'sisu's-Şia*, I/385; Zirikli, *el-'Alam*, I/211; Dehhuda, *Lugatname*, IIb/1325; Nime, *Felsefe*, s. 129.

⁵⁷ Hadîr, Taha Abdüsselam, *es-Seadetü'l-Kusva fî Felsefi İbn Miskeveyh ve Tarku Tahsîliha*, Kahire 1991, s. 11-12.

Râzî'dir. Ebû Ali künyesi bütün klasik kaynaklarda yer almaktadır.⁵⁸ Ebû Ali künyesinin Şîlîğe mensup olmasıyla da yorumlanmıştır.⁵⁹ Ahmed b. Muhammed ismi ise sadece Beyhakî, Şehrezûrî ve Yâkût'ta geçmektedir.⁶⁰ Ek olarak "İbn Yakub" ismine ise sadece Yâkût yer vermektedir.⁶¹

İsminin İbn Miskeveyh mi yoksa sadece Miskeveyh mi olduğu tartışmalıdır. Ebû Hayyân, Seâlebî, Havarizmî, Hemedânî, Rûzrâverî, Yâkût ve Usaybia, ismini Miskeveyh olarak verirler.⁶² Ragıp Paşa kütüphanesindeki risalelerinde de Miskeveyh olarak geçmektedir. Daha sonraki dönem müelliflerden el-Kıftî, Nasireddin et-Tûsî, Safedî, Kâtip Çelebi'de İbn Miskeveyh olarak geçer.⁶³ İbn Miskeveyh lakabının dedesine ait olduğu da iddia edilmiştir.⁶⁴ Ebu'l-Kasım İmamî bu konu üzerinde uzun uzadıya durarak lakabının sadece Miskeveyh olduğunu başındaki "İbn" kelimesinin ise hatalı olarak ortaya çıktığını belirtir.⁶⁵

Miskeveyh kelimesinin anlamı ve telaffuzuyla ilgili tartışmalar da mevcuttur. İzmirli'ye göre Sibeveyh'te (elma kokulu) olduğu gibi; Miskeveyh misk kokulu anlamına gelen Farişî bir terkiptir.⁶⁶ Yâkût, İbn Miskeveyh'in Muskuye'den olduğunu zikreder. Muskuye, Save yolu üzerinde Rey şehri yakınında bir kazadır.⁶⁷ el-Hâzin lakabını ise Adudu'd-Devle döneminde yapmış olduğu devlet hizmetinden ötürü almıştır. Seâlebî, Yâkût ve el-Kıftî'de el-Hâzin unvanı geçmektedir.⁶⁸

⁵⁸ Seâlebî, *Tetimmatü'l-Yetimme*, I/96; Beyhakî, *Tetimme-i Sivânî'l-Hikme*, s. 28; Şehrezûrî, *Nüzhe*, s. 340; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, V/5; Kıftî, *İhbar*, s. 331; Usaybia, *Uyûn*, s. 331.

⁵⁹ Ebû Ali künyesi ile birlikte Ebü'l-Hasan ve Ebü'l-Hüseyin künyeleri Şîlîlerce kullanılanmakadır. Büveyhî sultanlarından İmadü'd-Devle (Ebü'l-Hasan), Rüknu'd-Devle (Ebû Ali) ve Muizü'd-Devle (Ebü'l-Hüseyin)'nin de bu ünvanları kullandığı görülmektedir. Hadîr, *a.g.e.*, s. 12.

⁶⁰ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 28; Şehrezûrî, *a.g.e.*, s. 340; Yâkût, *a.g.e.*, V/5.

⁶¹ Yâkût, *a.g.e.*, s. V/5.

⁶² Sicistânî, *Müntehabu Sivânî'l-Hikme*, s. 346; et-Tevhîdî, *el-İmta'*, s. I/30, 136, III/227; *es-Sadaka*, s. 66-67; *Mesâlibu'l-Vezîreyn*, s. 18-19; Seâlebî, *a.g.e.*, I/97; Havarizmî, *Resail*, s. 102; Hemedânî, *Resailü'l-Bedi'*, s. 100, 323; Rûzrâverî, *Zeylü Tecâribu'l-Ümem*, s. 7; Usaybia, *a.g.e.*, 240, 331; Yâkût, *a.g.e.*, V/5.

⁶³ Kıftî, *a.g.e.*, s. 331; Tûsî, *Ahlak-ı Nâsirî*, s. 17; Safedî, *a.g.e.*, VIII/72, Sehavî, *el-İlan*, s. 39; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/514, 577, II/1303, 1436, 1937.

⁶⁴ Müderris, *Reyhane'tü'l-Üdeba*, VIII/206.

⁶⁵ İmamî, "Tasdîr", *a.g.e.*, s. 13-16.

⁶⁶ İzmirli, *a.g.m.*, 1928, s. 19-20.

⁶⁷ Bkz. İmamî, "Tasdîr", *a.g.e.*, s. 16-18, kelimenin etimolojisi üzerinde detaylıca durur. Farklı açılardan kelime tahlilini yapar.

⁶⁸ Seâlebî, *a.g.e.*, I/96; Yâkût, *a.g.e.*, V/5; Kıftî, *a.g.e.*, s. 331.

Muallim-i salis lakabının İbn Miskeveyh için kullandığını da görmekteyiz.⁶⁹ Birinci öğretmenin Aristo, İkinci öğretmenin (muallim-i sani/hoca-i sani) Farabi olarak kabul görmüş olması meşhur bir bilgidir.⁷⁰ İbn Miskeveyh için üçüncü öğretmen yakıştırmaları yaygın bir bilgi olmasa da pratik (ameli) ahlaki ele alan ilk filozof olması hasebiyle bu unvan kendisine verilmiştir. İbn Sina da muallim-i salis olarak anılır. İbn Miskeveyh'e ayrıca ahlak ilminde sağladığı katkılardan dolayı kendisine "Arapların Aristo'su" ismi verilmiştir.⁷¹

İbn Miskeveyh'in yaşadığı dönemi yansıtan siyasi ve sosyal durum şüphesiz ki Büveyhîler'in 334/945'te Bağdat'ı ele geçirmeleriyle ortaya çıkan yapıdır. Bu dönemden itibaren Abbasi halifeleri, halife unvanını taşımaktan öteye geçmiyorlardı. Bütün yetkileri Büveyhî sultanları tarafından ellerinden alınmıştı. Bunun öncesinde Abbasî halifesi Mütevekkil (847-861) ile birlikte başlayan çözülme dönemini zikredebiliriz. Evvela Abbasî devleti üzerinde birinci Türk nüfuzu devri başlamıştır.⁷² Bunu takip eden asırda İslam devletindeki merkezi yapının kaybolması söz konusudur. Zira Abbasî topraklarında farklı devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Vasık'ın hilafetinin sonundan (847) itibaren halifelerin otoritelerinin fevkalade zayıflaması ve vilayetlerin "naib valiler" tarafından idare edilmeye başlaması nihai olarak Abbasî Devleti'nin parçalanmasına sebep olmuştur. Devletin doğusunda ve batısında şeklen Abbasî Devleti'ne bağlı devletçikler (tavâif-i mülûk) ortaya çıkmıştır. Bunlardan başlıcaları Tahirîler, Saffarîler, Samanoğulları, Tolonoğulları, İhşidîler, Hamdanîler, Büveyhîler olup; bunlardan Büveyhîler (945-1055) Türklerin nüfuzunu kırarak bir asırdan fazla bir müddetle Bağdat'ta yegâne hâkim duruma yükselmişlerdir. Abbasî halifelerinin sadece birer sembol haline geldiği çalkantılı bir dönem hâkim olmuştur. Öyle ki bu asır Fatımî ve Büveyhîler'in İslam toplumunun kimi merkezi bölgelerinde üstün olduğu dönemdir. Dolayısıyla h. IV. asır Şifîlerin hem siyasi hem de sosyal ve entelektüel hayata hâkimiyetlerinden ötürü "Şifî yüzyılı" olarak da adlandırılır.⁷³

⁶⁹ Amilî, Muhsin el-Emin, *A'yânü's-Şi'a*, nşr. Hasan el- Emin, Beyrut 1983, III/158.

⁷⁰ Kaya, Mahmut, "Farabi", *DİA*, İstanbul 1995, XII/147.

⁷¹ Sadr, *Te'sisu's-Şi'a*, I/386.

⁷² Hasan, H. İbrahim, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., Kayahan Yay., İstanbul 1992, III/333-335.

⁷³ Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, II/38.

Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle bu devir sona ermiş ve İslam tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır.⁷⁴

İslam tarihi üzerine çalışanların özellikle oryantalistler arasında bu çağ İslam'ın rönesansı olarak nitelendirilmiştir.⁷⁵ Bu asrın bu adla anılmasının başta gelen nedeni bir medeniyetin taşınması gereken siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yapının tam teşekküllü bir yapı kazanmasıdır. Bir de özellikle ilmi anlamda kuşatıcı bir birikimin oluşması ve farklı ilim dallarında zirve şahsiyetlerin ortaya çıkmasıdır. Bu yapının IV. asırda Bağdat'ta görülmesi yanı sıra Mısır, Suriye, İran ve Mavreraunnehir gibi bölgelerdeki merkezlerde de hayat bulmuştur.

Büveyhî hanedanlığı dönemindeki belirgin manzaralardan biri dönemin hükümdar ve vezirlerinin ilim adamlarını, şairleri, filozofları ve ressamı himaye ederek daha seviyeli bir kültürün yollarını aradıkları bir çağ olmasıdır. İdari ve iktisadi kabiliyet, askeri cesaret ve disiplin; itibar ve servete ulaşmanın yollarını oluşturmaktaydı. Abbasîler döneminde yaşanan ilmi ve kültürel canlılık Büveyhîler devrinde özellikle Adudu'd-Devle zamanında en görkemli devrini yaşamıştır. Büveyhîler başlangıçta Bağdat'ı ele geçirmek ve nüfuzlarını arttırmakla meşgul olmuşlardır. İktidarlarını pekiştirdikten sonra ilmi ve kültürel çalışmalara ilgi göstererek bu yöndeki eğilimi desteklemişlerdir.⁷⁶ Abbasîler devrindeki Beytü'l-Hikme'deki canlılığı yeniden tesis etme arzusu içerisine girmişlerdir.

Başlangıçta Abbasî sarayında oluşan bu yeni kültüre yaygın bilinen adıyla edeb kültürü denilmiştir. Abbasîlerle birlikte İranlı kâtipler, tüccarlar, zanaatkârlar ve askerler Bağdat'ı kendilerine yurt edindiler. Elit tabaka için protokol ve davranış kılavuzlarını Farsçadan Arapçaya tercüme ettiler. Devletin nasıl idare edileceği, idareciler huzurunda nasıl hareket edileceği, genel görgü kurallarının işlendiği bu kültür entelektüel ilgilerin bir sonucuydu. Özellikle eski İran hükümdarlarının menkıbe ve hikâyelerine yer veriliyordu.⁷⁷ Yeni yetişen edipler âlimlerden ayrılıyordu. Zira âlimler belli ilmi sahaları teker teker okuyarak uzmanlaşması gerekirken; edipler ise ilimler üzerinde genel geçer bilgilere sahip kimseler idi. Bir edip için edebiyatın yanında tarih

⁷⁴ Hodgson, *a.g.e.*, II/45.

⁷⁵ Bkz. Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti – İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yay., İstanbul 2000.

⁷⁶ Güner, Ahmet, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *DEÜİFD*, İzmir 2001, sy. XIII-XIV, s. 38.

⁷⁷ Lapidus, Ira M., *İslam Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yay., İstanbul 2002, c.1, s. 146.

ve coğrafya temel disiplinler olarak kabul edilirdi.⁷⁸ Edipler çoğunlukla kâtip ve nedimlerden oluşmaktaydı. Fars bölgesi, kâtiplerin kalesi olarak geçmektedir. Öyle ki bir dönem kâtipler, Şiraz’da âlimlerden daha çok itibar görmüşlerdir.⁷⁹

B. İLMİ ve SİYASİ HAYATI

İbn Miskeveyh’in babası ve annesinden başka klasik kaynaklar aile fertlerine dair bilgi yoktur. Zengin bir ailenin çocuğu olan İbn Miskeveyh genç yaşta babasını kaybetmiş ve annesinden çok daha genç olan üvey babasıyla pek de iyi olmayan ilişkiler içinde hayatının ilk dönemini sürdürmüştür.⁸⁰ İbn Miskeveyh’in Zerdüştlükten İslam’a girdiği konusunda yaklaşımlar olsa da bu zayıf bir görüştür. Zira klasik kaynaklara İbn Miskeveyh’in Zerdüştlükten ihtida ettiğini sadece Yâkût zikretmektedir; ancak bu bilginin kaynağından söz etmemektedir.⁸¹ Diğer klasik kaynaklarda bu türden bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bir de babasının adının Muhammed olması bu yöndeki iddiaları çürütmektedir.

İbn Miskeveyh’in Rey’de geçen çocukluk yıllarındaki tahsili hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. O dönemde talim ve tedris, küttab denilen mahalle mektepleriyle başlardı. Ardından Kur’an, tefsir, hadis, fıkıh ve matematiğe devam edilirdi. Dersler camilerde veya evlerde yapılırdı.⁸² Gençlik dönemlerinden itibaren sarayda bulunan İbn Miskeveyh’in ilmi ve siyasi hayatı iç içedir. O her ne kadar çoğunlukla sarayda yaşamış olsada; saray içinde ve dışında ilmi ve kültürel bir çevreye sahipti. Bununla birlikte İbn Miskeveyh’in yetişmesindeki önemli kaynaklar bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yaşadığı dönemde fikir alışverişinde bulunduğu ilim adamları, diğeri ise varraklar ve özellikle görevli olarak bulunduğu Büveyhî sarayının zengin kütüphanelerde ulaştığı kitaplardır.

Büveyhîler döneminde kitapçılık (varrâk) mesleği İbn Miskeveyh’in yetişmesinde büyük katkılar sağladığı tahmin edilmektedir. O dönemde kitapların yazımı, tanıtımı, sipariş üzerine yazılması ve satışı gibi işleri yürüten kişilere varrak denilirdi. Bir bakıma editör, sahhaf ve yayıncı gibi bir görevi ifa ederlerdi. İbn

⁷⁸ Hodgson, *a.g.e.*, I/427.

⁷⁹ Mez, *a.g.e.*, s. 207-208.

⁸⁰ Ansari, M. Abdul’Hak, *The Ethical Philosophy of Miskawayh*, 16-17; Hadîr, *a.g.e.*, s. 18-20.

⁸¹ Yâkût, *a.g.e.*, V/10.

⁸² Hadîr, *a.g.e.*, s. 21.

Miskeveyh dönemindeki âlimlerin birçoğu geçimlerini varraklık ile sağlamışlardır. İbn Nedim, Yahya b. Adî, Sicistânî ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî gibi şahsiyetler varraklık mesleğiyle tanınmışlardır. Varaklar çarşısı ilmi müzakerelerin en yoğun olduğu mekânlardır. IV/X. asır Bağdat'ında sosyal hayatın merkezinde üç temel çarşı yer alıyordu; bunlardan biri de 'sûku'l-varrâkîn' (kitapçılar çarşısı) idi.⁸³ Âlimler ve ilim talebelerinin en fazla rağbet ettikleri çarşıların başında doğal olarak kitapçılar çarşısı geliyordu. Bu çarşılardan Bağdat'ta iki tane bulunuyordu. Bu çarşılarda müstakil dükkânlar bulunmakta ve kitap satışı, ciltçilik, yayıncılık v.s gibi görevler icra edilmekteydi. Bu çarşılara hem Bağdat'tan; hem de Bağdat'ın o sıralar siyasi ve kültürel bir merkez olmasından dolayı Bağdat dışından oldukça nadir kitaplar gelmekte ve âlimler bu kitapları görmek ve incelemek için olduğu kadar birbirleriyle görüşmek gayesiyle de bu mekânları tercih etmekteydiler.⁸⁴ Sahafların büyük bir kısmı, aynı zamanda âlimler olduklarından dolayı bu âlimler bir bakıma diğer ilim adamlarını da kendilerine çekmekte ve böylece bilimsel tartışma ve müzakereler için resmi olmayan fakat kültürel hareketliliğin can damarlarını oluşturan mekânlar yaratılmaktaydı.⁸⁵ Bununla birlikte bahis konusu mekânlar sadece âlimlerin ve ilim talebelerinin değil aynı zamanda halkın da gözdesi durumundaydı. Bir varrâk olan Ebû Hayyân'ın anlattığına göre, İbn Miskeveyh önceleri kimya sanatını öğrenmek için Zekeriyya er-Razî ve Cabir b. Hayyân'ın kitaplarının meftunu idi.⁸⁶

İbn Miskeveyh'in çoğunlukla sarayda bulunması ve bu süre zarfında kütüphane memurluğu yapmış olması; onun büyük ölçüde kütüphanelerdeki eserlerden beslendiğini düşünmek doğruya daha yakındır. İbn Miskeveyh döneminde merkezlerdeki kütüphaneler oldukça zengin bir yapıya sahipti. Büveyhî sultanları da kütüphanelere gereken önemi veriyorlardı. Saray kütüphaneleri zengin olmakla birlikte kapıları herkese kolayca açılmıyordu. İbn Miskeveyh'in Kütüphane sorumlusu olması onun bu engin kaynaklara ulaşmasını kolaylaştırıyordu. Benzer bir imkâna İbn Miskeveyh'in çağdaşı İbn Sina'nın genç yaşta, 17-18 yaşlarında, kavuştuğunu görmekteyiz. Samanî devletinin sultanı Nuh b. Mansûr'u tedavi ederek sıhhatine kavuşturması neticesinde sultan kendisine arzusunu sorunca genç hekim, saray

⁸³ Mez, *a.g.e.*, s. 19.

⁸⁴ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 34,37, 62, 268, 195.

⁸⁵ Dodge, Bayard, *Muslim Education in Medieval Times*, Washington 1962, s. 14.

⁸⁶ et-Tevhîdî, *el-İmta'*, 1/35.

kütüphanesinin kapılarının kendisine açılmasını talep etmiştir. Samanî sultanı da bu talebi kabul etmiş; İbn Sina'da daha önce ismini dahi duymadığı pek çok tabip ve düşünürün kitabını okuma fırsatı elde etmiştir.⁸⁷

İbn Miskeveyh yirmi yaşına varmadan Bağdat'a geldiği düşünülmektedir. Bağdat'ta Vezir Hasan b. Muhammed el-Mühellebî'nin kütüphane memurluğuna getirilmiştir. Mühellebî, *Kitabü'l-Eğani*'nin müellifi olan Ebu'l-Ferec el-İsfehanî'yi de (ö. 356/967) himaye etmiştir. İbn Miskeveyh, Mühellebî'den edebiyat ve irfan alanında istifade etmiştir. İbn Miskeveyh bu dönem edipler ve emirlerce düzenlenen meclislere katılarak edeb kültürünü kazanmıştır.⁸⁸ Bu süre zarfında Bağdat'ta Ebûbekr Ahmed b. Kâmil el-Kadî'den (ö. 350/961) Taberî'nin tarihini okumuştur.⁸⁹

Mühellebî'nin 352/963'te ölmesi üzerine İbn Miskeveyh devlet adamı ve savaşçı olan vezir Ebu'l-Fadl İbnü'l-Amîd'in (ö. 360/970) hizmetine girmek üzere Rey'e döner ve İbnü'l-Amîd'in yanında yedi yıl kalır. Bu süre zarfında İbnü'l-Amîd'in kütüphane memurluğunu yürütür. Ayrıca bu dönemde İbnü'l-Amîd ile arasındaki yakınlık ileri düzeyde sürmüştür. Rey, bu dönemde ilmi yönden mümbit bir yerdi. İbn Miskeveyh İbnü'l-Amîd'i iyi bir hafızaya sahip olan, felsefe ve şiire vakıf; savaş, mühendislik ve idarecilik alanında kabiliyetli biri olarak zikreder.⁹⁰ Devlet adamı olmanın yanında bir edip olarak da öne çıkan İbnü'l-Amîd, İbn Miskeveyh'e tarihçiliği aşlamış ve onda inşa yeteneğini ortaya çıkarmıştır.⁹¹ İbn Miskeveyh aynı zamanda bu dönemde vezir İbnü'l-Amîd'in oğlu Ebu'l-Feth'e hocalık yapmıştır.

İbn Miskeveyh Rey'deki kütüphanede yaklaşık yüz deve yükünden fazla kitap olduğunu zikreder. Sarayın Horasanlı akıncılar tarafından yağmalanması sırasında kendisinin kitapların zarar görmesine engel olduğunu anlatır.⁹² Bu büyük kütüphanede kadim Yunan filozoflarının ve İslam filozoflarının eserlerini okuma imkânı bulmuştur. Yunan filozoflarından Platon, Aristo, Galinos, Porfirios, Simplicius ve Afrodisyalı İskender'i; İslam filozoflarından Kindî, Razî, Farabî'yi okumuştur.⁹³ Yine bu süre zarfında İbn Miskeveyh'in edeb kültürüne ilişkin tasavvuru felsefe, edebiyat ve tarih ile

⁸⁷ Alper, Ömer Mahir, *İbn Sînâ*, İSAM Yay., İstanbul 2008, s. 15-16.

⁸⁸ Hadîr, *a.g.e.*, s. 22.

⁸⁹ *Tecârib*, V/329.

⁹⁰ *Tecârib*, V/374-378.

⁹¹ Günaltay, *a.g.e.*, s. 97.

⁹² *Tecârib*, V/347.

⁹³ İzzet, *a.g.e.*, s. 84.

daha bir zenginleşmiştir. Dolayısıyla onun ilgileri ve teliflerini bu yönde şekillenmeye başlamıştır.

İbn Miskeveyh, İbnü'l-Amîd'in sarayında iken simya ilmi ile de uğraşmıştır. İbn Miskeveyh'in simya ilmiyle uğraşması filozof oluşundan gelen bir merak ve ilginin sonucudur. Ebû Hayyân bu konuda onu eleştirmekte, gereksiz işlerle meşgul olduğunu düşünmektedir. Daha önce Razî'nin üzerinde çalıştığı simya, basit olarak madencilik biliminin bir dalıdır yani kimyadır. Amaç zenginlik elde etmek değil, maddenin sırrına ermektir. Bu sırta eren kişi de onu kötüye kullanmaz. İbn Miskeveyh'te görülen simya merakı da bu çerçevede düşünülmelidir. O, Ebû Tayyib er-Razî ile birlikte kimya ilmi üzerinde çalışmış; Cabir b. Hayyân (ö. 200/815) ve Zekeriyâ er-Razî'nin (ö. 320/932) kitaplarını okuyarak yetişmiştir.⁹⁴ Bir rivayete göre İbn Miskeveyh, Samanî hükümdarı Mansur b.İshâk'a (ö. 365/975) ithafen yazdığı bir kimya kitabından dolayı, ondan bin altın mükâfat almış, yazdığını ispat edemediğinden dolayı kitabı parça parça yırtılmış ve kendisi de Bağdat'a sürgüne gönderilmiştir.⁹⁵

İbnü'l-Amîd'in ölümü üzerine (360/970) İbn Miskeveyh yeni vezir Ebu'l-Feth'in hizmetinde kalmaya başlamıştır. İbnü'l-Amîd'in oğlu olan Ebu'l-Feth vezirlik makamına geldiğinde yirmi üç yaşındaydı. Savaş taktikleri ve barış konusundaki kabiliyetinden dolayı övülmüştür. Fakat kısa bir süre sonra ahlaki yönden bozulma gösteren Ebu'l-Feth'in durumu İbn Miskeveyh'i rahatsız eder. Savurganlığı yüzünden makamından indirilen Ebu'l-Feth 364/976'da hapse atılır. Aynı yıl hükümdar Rüknu'd-Devle de ölür. İbn Miskeveyh bu durum karşısında Büveyhîler'in o dönem en büyük hükümdarı olan Adadu'd-Devle'nin hizmetine girmek üzere Bağdat'a geri döner.

İbn Miskeveyh Adadu'd-Devle ile olan yakınlığı, onu nedimlerinden biri olma derecesine yükseltmiştir. Bu dostluk sultanın vefatına kadar sürmüştür. Adudu'd-Devle Şiraz'da bulunduğu sırada İbn Miskeveyh'i hazinedar olarak tayin eder.

Adudu'd-Devle 366 yılında amcazadesi Bahtiyar b. Muizu'd-Devle'yi tahtından indirerek Irak'ı istila ettiği zaman, İbn Miskeveyh hazinedarlık göreviyle yanında bulunuyordu. Bu dönemde İbn Miskeveyh hükümdarla birlikte savaşa katılır. Aynı zamanda elçilik görevini üstlenir. Hamdanîler'den 367'de alınan bir kaledeki eşyaların envanterini çıkarmak üzere hazinedarla birlikte kaleye gönderilir. Bu sırada Taştam

⁹⁴ et-Tevhîdî, *İmta'*, I/35; Yâkût, *a.g.e.*, V/6.

⁹⁵ İzmirli, *a.g.m.*, 1928, s. 20.

adındaki ileri gelenlerden biri esir alınır. Taştam'ın cezalandırılması konusunda emir alan İbn Miskeveyh bunu yerine getirmekten imtina etmiş. Taştam'ın karakteri ve dindarlığı yüzünden Adudu'd-Devle'den onu kendi hizmetine vermesini rica etmiştir. Adadüddeve'nin vermiş olduğu emir konusunda ısrarcı davranması üzerine İbn Miskeveyh, onun itibarının alçaltılıp kuşatmaya direnenler karşısında dolaştırılmasını teklif etmiştir. Bu uygulama öncelerde denenmişti. Taberî'nin tarihinde Zenc'deki köle isyanlarındaki liderlerin yakalandıktan sonra halka teşhir edildiğinden söz eder. Muhtemelen İbn Miskeveyh'in getirmiş olduğu bu önerinin kaynağı Taberî'nin tarihidir.⁹⁶

İbn Miskeveyh *Tecâribü'l-Ümem*'i Adudu'd-Devle'ye ithaf etmek üzere bu dönemde yazmaya başlamıştır. Ayrıca Adudu'd-Devle'nin 982 yılında Bağdat'ta kurmuş olduğu hastanede İbn Miskeveyh, hekimlerden istifade etmiştir.

Adudu'd-Devle'nin 372/983'de ölümü üzerine; dostluğu ve felsefedeki rehberi olan İbn Hammar Hasan b. Suvâr'ın (ö. 1017) koruması altına girdiği zikredilir. İbn Miskeveyh bundan sonraki dönemde, sahip olduğu nüfuzu kaybetmeye başlar. Sırasıyla Adudu'd-Devle'nin oğlu Samsamü'd-Devle'nin, onun ölümünden sonra kardeşi Şerefü'd-Devle'nin (ö. 380/990), onun da ölümünden sonra Bahaü'd-Devle'nin (ö. 403/1012) hizmetine girdiği rivayet edilir. İbn Miskeveyh'le birlikte Harezmi sarayında İbn Sina, Ebû Sehl el-Mesihî, Birûnî, Ebû Nasr Irakî, Ebu'l-Hayr Hummar gibi devrin en büyük simaları ile bir arada bulunduğu kaydedilmektedir.⁹⁷ İbn Miskeveyh Harezmi sarayında iken İbn Sina ile arasının açıldığı anlatılır. İbn Ebi Usaybia'nın aktardığı habere göre İbn Miskeveyh'in kalabalık bir öğrenci topluluğuna ders anlattığı esnada İbn Sina kendisini mahcup bırakacak bir soru yöneltmiş; İbn Miskeveyh de onu susturacak bir cevapla karşılık vermiştir.⁹⁸

İbn Miskeveyh'in filozof el-Amirî ile de münasebeti olmuştur. İbn Miskeveyh özellikle Farabi'den çok etkilenmiş ve meşşai ekolün önemli isimlerinden olmuştur. Eserlerinde Farâbî metodunu izlese de; genel olarak Farâbî'nin aksine pratiğe nazariyeden önce yer verip, pragmatizme yaklaşmıştır. Kendisinden önceki Meşşai

⁹⁶ Goodman, *a.g.e.*, s. 219.

⁹⁷ Günaltay, *a.g.e.*, s. 99.

⁹⁸ Usaybia, *a.g.e.*, s. 331.

ekolü filozofları gibi Eflatun ile Aristo'nun fikirleriyle İslam dinini uzlaştırmaya çalışmıştır.

Kütüphane memurluğu İbn Miskeveyh'in hayatında önemli bir yer teşkil eder. İslam dünyasında tedvin asrıyla birlikte kitabın konumu önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Beytü'l-Hikme'de kitaplara ayrı bir paha biçilmiş ve kitaplar el altında tutulmaya çalışılmıştır. Başlangıçta bir devlet kütüphanesi olarak da işlev gören Beytü'l-Hikme sonraları halka açılmıştır. Kâğıdın Müslümanlar arasında yaygınlaşmasıyla da kitapların sayısı hızla artmaya başlamıştır. Bununla birlikte okuma yazma bilen insan sayısı da artmıştır. Zamanla çok sayıdaki eser arasından değerli bulunanları, ileri gelenler tarafından elde edilmiştir. Bu da saraydaki şahsi kütüphanelerin oluşmasını sağlamıştır. İbn Miskeveyh'in kütüphane memurluğu üç farklı dönemde devam etmiştir. İlki İbnü'l-Amîd zamanında ki dönem yedi yıl (353-360/963-970) sürmüştür. İkincisi İbnü'l-Amîd'in oğlu Ebu'l-Feth dönemidir. Üçüncü olarak Adudu'd-Devle dönemidir.

Bir edip olarak da temayüz eden İbn Miskeveyh'teki edeb kavramı salt hitabet, tarih, edebiyattan ibaret değildir. İbn Miskeveyh İhvan-ı Safa'da görüldüğü gibi geniş kapsamlı olmayı arzulamış. Edebiyatla tarih, felsefe ve bilimi bir araya getirmiştir. İbn Miskeveyh'in Arapçanın yanı sıra Pehleviceyi de ileri derecede bildiği kaydedilmektedir.⁹⁹ Fakat bu konuda kesin bir haber bulunmamaktadır. İbn Miskeveyh'in bir İranlı olmasına rağmen Arap dili ve kültürü havzası içerisinde ürün vermiştir. Bu durum da ancak yaşadığı dönemin ve çevrenin koşullarıyla açıklanabilir.

İbn Miskeveyh'in yaşadığı dönemde Batı İran (Büveyhîler) ile Doğu İran (Samani devleti, sonrasında Gazneliler) arasında Arap ve Fars dillerine olan itibarın farklı olduğu görülür. Emeviler döneminde iktidar Araplara aitti. Dolayısıyla İlim, düşünce ve kültür de Arap menşeli olarak geliyordu. Emevîler'in sonlarına doğru Araplar dışındaki unsurlar farklı bakımlardan etkin olmaya başlamıştır. Emevîler'in sonunu hızlandıran ve Abbasîlerin kuruluşunu sağlayan başlıca unsur Arap olmayan Müslümanlardır. Abbasîlerle birlikte ortaya rafine kültürler çıkmaya başlamıştır. Daha önce Arap olarak tanımlanan siyasi ve sosyal yapı İslam olarak tanımlanmaya başlamıştır. Bu yapı içerisinde Fars, Hint, Helen ve Grek kültürlerini dönüştüren bir

⁹⁹ Kâşif, Seyyide İsmail, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metotları*, çev. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Ramazan Şimşek, İzmir 1997, s. 46.

hüviyete sahipti. Şam, Arap egemenliğinin belirgin olduğu bir şehir iken Bağdat ise kuruluşu, gelişimi bakımından Şam'dan farklıydı. Zira Bağdat Cafer b. Mansur tarafından daha önce yerleşim yeri olmayan bir yerde kurulmuş; farklı din ve etnik yapılardan oluşan yeni bir şehirdi. Zamanla Bağdat bilgi ve düşüncenin en canlı merkezi haline gelmiştir. Bu durum sonraki dönemlerde diğer İslam şehirlerini de etkilemiş. Bağdat dışında da bilgi ve düşünceye sahip çıkmıştır. Fatımîler döneminde Kahire'de de bu canlılık görülmektedir. Endülüs'te, İran şehirlerinde, Maveraünnehir'de bu yönde önemli çalışmalar olmuştur. Fakat hiçbiri Bağdat'ın seviyesini yakalayamamıştır.

İbn Miskeveyh siyaset ve savaş adamı olarak da gösterilmektedir. Zira onun ömrünün büyük kısmı Büveyhî sarayında geçmiştir. Dolayısıyla siyasi konulara karşı ilgili ve vakıf olduğu tahmin edilmektedir. Şu da göz önünde bulundurulmalıdır ki o bir nedim olarak sarayda bulunmaktaydı. Dolayısıyla doğrudan bir siyasi vazife üstlenmiş değildi. Ancak vezirlere olan yakınlığı sayesinde siyasi konularda büyük bir birikim elde etmiştir. Siyasi ve iktisadi konulara olan ilgisi, onun tarih eserini bu konular üzerinden inşa etmesini sağlamıştır. Onun askeri konulardaki bilgisi de bir edibin bilmesi gerektiği kadardır. Zira o Adudu'd-Devle ile katılmış olduğu seferde nedim ve hazinedar olarak bulunuyordu. Büveyhî sultanlarının çoğu komutan vasfına haizdi. Onların askeri konularda aydınlatıcı bilgilere zaman zaman ihtiyacı olabiliyordu. İbn Miskeveyh bu ihtiyacı karşılamayı arzulamış olduğundan *Tecâribü'l-Ümem*'de baştan sona kadar askeri stratejiler ve taktikler üzerinde dikkatle durur. Barış ve hezimetlerin neden ve sonuçları üzerinde yoğunlaşır. Yaşadığı dönemdeki askeri konularda da kanaatini sergilemekten geri durmaz. Yalnız bu kanaatler olayları dışarıdan seyreden bir kimsenin bakışlarıyla sınırlıdır.

Vefatı:

Yâkût'un Yahya b. Mende'den aktardığı habere göre İbn Miskeveyh, 9 Safer 421 (1030) tarihinde İsfahan'da vefat etmiştir.¹⁰⁰ 320/932'de doğan İbn Miskeveyh bir asır kadar uzun bir ömür yaşamıştır. *Name-i Danişveran*'da İbn Miskeveyh'in İbn Sina'yla Harezmi'de iken; Gazneli Mahmud'un bazı ilim adamlarını sarayına istemesi üzerine beraber şehri terk ettikleri yazılır. Başka kaynaklarda Ebû Sehl el-Mesihî olarak geçen İbn Sina'nın yol arkadaşı, bu yolculukta şiddetli bir fırtına da çölde hayatını

¹⁰⁰ Yâkût, *a.g.e.*, V/5.

kaybeder. Bu rivayete klasik kaynaklarda yer verilmezken modern kaynaklarda geçen habere ise şüpheyle bakılmıştır.¹⁰¹

C. ESERLERİ ve GÖRÜŞLERİ

İbn Miskeveyh çağının ansiklopedik bilgilerine ilgi duyan, vukûfiyeti olan bu yönde özgün eserler ortaya koyan bir ilim adamıdır. Bu ilgi ve vukûfiyeti, farklı sahalarda vermiş olduğu eserlere bakarak görebiliriz. Zira o; felsefe, ahlak, edebiyat, tarih, sanat, psikoloji, tıp, eczacılık (ilaç bilimi), mantık, matematik, fizik, kimya (simya), gıdalar (yiyecek ve içecekler) gibi geniş bir sahada eserler vermiştir.

İbn Miskeveyh'in eserleri üzerinde durmamızın başlıca nedeni, zikredilen ilmi disiplin ve ilgilerin onun tarihçiliği üzerinde belirleyici bir unsur teşkil etmesidir. Zira tezimizin ikinci bölümünde Müslüman tarihçiler arasında İbn Miskeveyh'in yerini işlerken göreceğiz ki tarihçilerin usullerini büyük ölçüde ilgi ve uğraşları doğrultusunda şekillenmiştir. İbn Miskeveyh'in eserinin yer yer bir siyasetnameyi ve ahlak eserini andırması; ancak onun bulunduğu ortam ve ilgileriyle açıklanabilir.

İbn Miskeveyh'in eserlerini telif ettiği sıra, ilkin felsefi eserler mi yahut tarihi ve edebi eserler mi telif ettiğine bakılmalıdır. Zirikli'ye göre başta felsefe, kimya ve mantıkla uğraşmış daha sonra tarih, edebiyat ve çeşitli konularda teliflerle meşgul olmuştur.¹⁰² Beyhakî İbn Miskeveyh'in isimlerini zikrettiği ve konularını verdiği eserlerinin tertiplelediği meclislerde bizzat kendisi tarafından okutulduğunu zikreder.¹⁰³

İbn Miskeveyh'in eserlerini zikreden çalışmalarda belli bir düzen takip edilmemiştir. İzmirli İbn Miskeveyh'in eserlerini ahlaka ait eserleri, tıp kitapları, edebiyat kitapları ve tarihe ait kitabı olmak üzere dört başlık altında tasnif etmiştir.¹⁰⁴ Eserlerini günümüze ulaşan ve ulaşmayanlar olarak ayırarak verenler olduğu gibi,¹⁰⁵ önemli olanları başta zikrederek tüm eserlerini sıralayanlar da olmuştur.¹⁰⁶ Bizler

¹⁰¹ Günaltay, *a.g.e.*, s. 100; İzmirli, *a.g.m.*, 1928, s. 25.

¹⁰² Zirikli, *el-'Alam*, I/211-212.

¹⁰³ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰⁴ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 59-66.

¹⁰⁵ Zakheri, *a.g.e.*, s. 36-49; Siddiqui, B. H., "Miskawayh: Life and Works" *Journal of the Regional Cultural Institute*, Tahran 1977, vol. VII, no:2-3 s. 87-111.

¹⁰⁶ İmamî, "Tasdîr", *a.g.e.*, s. 19-27.

eserlerinden günümüze ulaşanları önem sırasına göre zikrederek ardından günümüze ulaşmayıp İbn Miskeveyh'e ait olduğu belirtilen eserleri sıralayacağız.

1. el-Fevzü'l-Asğar

İbn Miskeveyh'in metafizik alanında yazmış olduğu eserdir. Kullandığı felsefi dil felsefeye olan vukûfiyetini kanıtlamaktadır. Eser "el-emîrû'l-muzaffer" şeklinde nitelendirilen bir devlet adamının isteği üzerine yazılmıştır. Bu emirin kim olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Arkoun, onun Adudu'd-Devle olduğunu ifade etmekte, dolayısıyla eserin yazılış tarihini de 978-983 arasındaki bir yıl olarak göstermektedir.¹⁰⁷

Eser, İslâm mütefekkirlerinin metafizik hakkındaki görüşlerinin bir özeti niteliğini taşımaktadır. İbn Miskeveyh Farabî okuluna mensup düşünürlerdendir. Eser, hem İslâm Felsefesi ve hem de İlm-i Kelâm'a ait sistematik problemler arasında yer alan Allah'ın varlığı ve ispatı, nefis ve halleri, nübüvvet olmak üzere üç meseleyi ele almaktadır. Her üç mesele kendi içerisinde on bölüme ayrılarak toplam otuz başlık altında incelenir. Birinci bölümde isbat-ı vacib (Allah'ın varlığının ispatı) delilleri arasında yer alan, kadim filozoflarca kabul edilen hudus ve imkân delilinden sonra Aristo'nun "hareket delili" daha geniş bir şekilde tahlil edilir. İkinci bölümde ise nefis bahsi, felsefi bir dil kullanılarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Müellifin, nübüvvetten bahsettiği üçüncü bölümde ise vahyin keyfiyeti, nübüvvet ve kehanetin farkı gibi konuları, akli tefekküre de vurgu yaparak yorumlamayı tercih ettiği görülür. Ayrıca eserde tekâmül nazariyesi işlenmiştir.¹⁰⁸

İbn Miskeveyh'in bu eseri *el-Fevzü'l-Ekber*'den önce yazdığı anlaşılmaktadır. Kitapta bazı meselelerin adı geçen eserde daha sonra açıklanacağı haber veriliyor.¹⁰⁹ Çeşitli kütüphanelerde sekiz nüshası bulunan eserin¹¹⁰ Tahran Meclis-i Şûrâyı Millî Kütüphanesi'nde kayıtlı yazması (II, 634/31) *el-Cevâb fi'l-Mesâ'ili's-Selâs* adını taşımaktadır. Bu isim, İbn Miskeveyh'in mukaddimede emîrin isteği üzerine eserde üç meseleyi ele alacağını söylemesinden esinlenerek konmuş olmalıdır. Beyrut (1319) ve Kahire'de (1325) basılan eserin tahkikli neşri A. F. A. Fuâd (Bingazi 1974) ve Salih Uzeyme (Tunus 1987) tarafından yapılmıştır. John Windrow Sweetman, Beyrut

¹⁰⁷ Arkoun, *Miskawayh Philisophe et Historien*, s. 109.

¹⁰⁸ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 59.

¹⁰⁹ İbn Miskeveyh, *el-Fevzü'l-Asğar*, s. 120.

¹¹⁰ Esad Efendi Ktp. Nr. 1933; Laleli, nr. 3653 (varak 116b-146a)

baskısına dayanarak kitabı İngilizceye çevirmiştir.¹¹¹ Öte yandan Roger Arnaldez eseri *Le petit livre du salut* adıyla Fransızca'ya tercüme etmiş ve bu tercüme Salih Uzeyme'nin neşrine eklenerek basılmıştır.

2. Tehzîbü'l-Ahlâk ve Tathîrü'l-A'râk (Kitâbü't-Tahâre ve Tahâretü'n-Nefs)

İslâm dünyasında ahlâkla ilgili olarak yazılmış ilk sistematik eserdir. İhvan-ı Safa akımından sonra İslam dünyası irfanına ahlak felsefesi neşretmesi hususunda büyük hizmetlerde bulunmuştur. Eser şu altı bölümden oluşmaktadır.

1. Nefs, mahiyeti, hususiyetleri, insan güçleri ve faziletleri (ahlakın kaynağı)
2. Ahlak ve huy, çocukların eğitilmesi (eğitim, ahlaki olgunlaşma)
3. İyilik ve mutluluğun farkı, iyiliğin kısımları
4. İnsanın fiilleri (saadetin zuhuru, adalet)
5. İnanların bir arada yaşama ihtiyaçları (sevgi ve bağlılık)
6. Nefsin hastalıkları ve sıhhate kavuşturulmaları

İbn Miskeveyh başta Aristo olmak üzere diğer Yunan filozoflarının ahlaka dair olan görüşleriyle İslâm ahlâkını mezcederek ahlaka yeni bir yorum getirmiştir. Eserde kadim Yunan düşüncesinin ağırlıkta olduğu görülür. Taslak olarak Yunan düşüncesi hâkimdir. Bunun yanında referansları da büyük ölçüde Yunan filozoflarına aittir. İslam ise gerektiği yerde son sözü söyler. İslamiyet'e aykırı olan kısımlar dışarıda tutulduğu yer yer hissedilir. Kimi yerlerde din ile felsefe uzlaştırılır. Din ile felsefenin birbiriyle çelişmediğini; filozoflarla din âlimleri arasında bir anlaşmazlığın bulunmadığını, sadece kullandıkları dilden kaynaklanan ifade ve anlatım farklılıklarının bulunduğu zikredilir.¹¹² Varlık mertebelerinin en üst kısmında insan-ı kâmil bulunur ki bunlar filozoflar veya vahiy alan peygamberler olarak belirtilir.¹¹³ Eserde filozoflar ve felsefenin yüceliğine yapılan vurgular farklı yerlerde sıkça tekrarlanır. İbn Miskeveyh'in vahiy ve sünnetten daha ziyade klasik Yunan düşünce mirası üzerinden eserini inşa etmesi yönünden Maverdî ve Gazzalî gibi İslam ahlak âlimlerinden ayrılır.

¹¹¹ *Islam and Christian Theology* içinde, London 1945, I/ 93-185.

¹¹² *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 113.

¹¹³ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 70.

İbn Miskeveyh kitabını halk için değil de felsefeye ilgi duyanlar için yazdığını ifade eder.¹¹⁴ Benzeri durum *Tecâribü'l-Ümem*'de de görülür. Zira o, halktan ziyade idareciler, ordu mensupları ve eleştirel düşünebilenler olarak sayılabilecek havas için tarihini yazdığını yer yer hissettirir. Ahlak eserinde siyaset düşüncesiyle ilgili konuları ele alır.¹¹⁵ İktisadi konularda da sorunlara işaret ederek çözümünü açıklar.¹¹⁶ İbn Miskeveyh'in ahlak eserindeki hususların tarih eserinde yansımalarını görebiliriz. Zira *Tecâribü'l-Ümem*'de olayların ahlaki yönden ele alındığına sıkça rastlarız. *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ta yiğitlik, korkaklık, fedakârlık, cömertlik, israf, sefih hayat sürme, cesaret, iffet, şehirli (medeni), ahenkli toplum, hikmet, akıl, zekâ, basiret, kurnazlık, öfke, adalet, zulüm, fazilet, hükümdarın vazifeleri, tebaa gibi kavramlar ve konular örnek verilerek izah edilmiştir. *Tecâribü'l-Ümem*'de de bu yönde olayların ve şahısların ele alındıkları görülür.

Çocukların eğitiminin işlendiği bölümde oturup kalkma adabı bahsinde Deylem emirlerinin çocuklarını eğitmek için onları merkezden uzağa, ehil eğitimcilere göndermelerini örnek olarak verir.¹¹⁷ Ahlak dışı şiirlerin öğrenilmesi ve onlara itibar edilmesini eleştirir. İmrü'l-Kays, Nabiga gibi şairlerin ahlaka mugayir olduklarını söyler.¹¹⁸

İbn Miskeveyh, ahlaki izah ederken kendi hayatından da örnekler verir, zamanında insanı faziletten uzaklaştıran şeylerle meşgul olduğunu ve bunların zararlarını görüp bunlardan uzaklaştığını ve bu yönde gayret sarf ettiğinden bahseder.¹¹⁹ İbn Miskeveyh ahlaki konuları izahı sırasında tanıdığı kişilerden örnek verirken isim vermemeyi tercih eder.¹²⁰

Kitap, ayrıca şu dört fazileti konu etmektedir: İlimle beraber hikmet, tedbirle birlikte şecaat, iffet ve adalet. İlim veya hikmet ile insan, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt eder. Tedbir ve şecaat insanı şerlerden sakındırır. İffet fazileti muhafaza eder. Adalet ise

¹¹⁴ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 72.

¹¹⁵ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 149, 161-162.

¹¹⁶ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 179.

¹¹⁷ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 64.

¹¹⁸ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 52-53.

¹¹⁹ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 52-53.

¹²⁰ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 146, 147, 161, 181.

şartlar ne olursa olsun; insan o sayede dengeli bir yol tutar. Bütün bunlar kişiyi, insan tabiatına uygun olan mutluluğa eriştirir.¹²¹ Faziletin kaynağını şöyle açıklar:

Düşünce kabiliyeti (melekî: zihni faaliyetler) → +ilim = Hikmet

Öfke (sebuî) → +hilm = Şecaat (yiğitlik)

Şehvet (behimî: yeme, içme, cinsi münasebet ve zevk veren basit şeyler) → +hikmet = İffet ve cömertlik.

Bu üç fazilet (hikmet, iffet ile cömertlik ve hilm) ölçülü, uyumlu ve dengeli olmaları sayesinde mükemmellik ve bütünlük fazileti meydana gelir. İşte bu da adalet faziletidir. Neticede faziletli insan ortaya çıkar.¹²² İbn Miskeveyh dört fazileti ayrıca zıddıyla izah eder. Hikmetin karşısında cehalet, cömertliğin karşısında tamah, şecaatin karşısında korkaklık, adaletin karşısında ise zulmün bulunduğunu belirtir.¹²³

Eserdeki bahislerde ayetlerle açıklamalara gidildiği de görülür.¹²⁴ Hz. Peygamberin hadislerine de yer verilir.¹²⁵ Yine Hz. Ali'ye ait sözlere yer verildiği gibi¹²⁶ Hz. Ebûbekir¹²⁷ ve Hasan el-Basrî'den de sözler aktarır.¹²⁸ Bunların yanında İbnü'l-Mukaffa'ya ait *Kelile ve Dimne* eserine atıfta bulunur.¹²⁹

İlk yaratılıştan anne babasının idaresine ihtiyaç duyan insan, daha sonra ömrünün sonuna kadar, kendisini yönetmesi için doğru yolu gösteren ulvi hikmete ulaştıran ilahi yasa ve doğru dine muhtaçtır.¹³⁰

İbn Miskeveyh, toplumdan kopuk yaşayanların gerçek ahlaka sahip olup olmadıklarının anlaşılamayacağını belirtir. Ahlakın ancak insanlar arasında yaşanmasıyla ortaya çıkacağı ifade edilir. Zühd hayatı yaşayanları, avare dolaşanları ve تنها bölgelerde yaşamayı tercih edenleri kınar.¹³¹

¹²¹ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 61.

¹²² *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 22-24.

¹²³ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 24.

¹²⁴ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 70, 159.

¹²⁵ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 87, 107, 175, 176.

¹²⁶ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 99, 176.

¹²⁷ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 161.

¹²⁸ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 159.

¹²⁹ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 149.

¹³⁰ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 94.

¹³¹ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 35, 150-151.

İbn Miskeveyh yine bu eserinde mal sevgisi, altın ve gümüşe olan tamahın zararlarını izah eder.¹³² Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin İbn Miskeveyh hakkında bahsettiği servete düşkünlüğü ile İbn Miskeveyh'in konuya yaklaşımı birbiriyle uyuşmaz. Ayrıca ilmîni başkalarıyla paylaşmaya yanaşmayanların veya cimri davrananların durumunu ayrıca izah eder.¹³³

Eser, Nasireddin et-Tûsî'nin *Ahlak-ı Nasırî* adlı kitabının yazılışında örnek alınmıştır. et-Tûsî, *Ahlak-ı Nasırî* adlı kitabının yazılış nedeninden söz ederken şöyle bir menkıbe anlatmaktadır: “Kuhistan'da bulunduğum zaman, bir gün buranın hakimi Nasireddin Abdürrahim b. Ebi Mansur'un sohbetinden duyduğum mutlulukla büyük zevk aldım. Mecliste erdemli üstat, olgun filozof Ebû Ali İbn Miskeveyh'in faziletinden söz edildi. Söz, bu biricik fazilet sahibi zatın *Kitabü't-Tahare* adlı eserine geldi. Eseri tasvir eden şu dörtlük okundu:

Her Fazileti içine alan ve yaratılmışların olgunlaşmasını anlatan bir kitaba canım feda

Bu kitabın müellifi İbn Miskeveyh, kapalı kalan gerçek istekleri bu eserinde izhar etti.

Ona Kitabü't-Tahare adını verdi ve bu ismin anlamını hakkıyla yerine getirdi.

Eserini meydana getirmek için pek çok çalıştı, verilecek nasihatlerin hiçbirini ihmal etmedi. Karşılığımı Allah versin.

Bu sohbet üzerine Nasireddin Abdürrahim bu değerli kitabın Arapçadan Farsçaya tercüme edilmesini bana emir ve tavsiyede bulundu.”¹³⁴

Eser farklı elyazmalarıyla günümüze kadar ulaşmıştır. İçlerinde en eski olanı 602/1205 tarihinde Muhammed b. İbrahim b. Zahid tarafından istinsah edilmiştir.¹³⁵ İzmirli'nin belirttiğine göre eser, 1298 ve 1299'da İstanbul'da; 1317'de Mısır'da basılmıştır.¹³⁶ Kitabın ilk tahkikli neşri Constantine K. Züreyk tarafından yapılmış¹³⁷ ve daha sonra aynı kişi tarafından İngilizceye çevirilmiştir.¹³⁸ Nusret Emin tarafından

¹³² *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 143.

¹³³ *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 147.

¹³⁴ Günaltay, *a.g.e.*, s. 104-105.

¹³⁵ Bkz. Diğer elyazmaları için, Ayasofya Ktp. Nr. 2918 (h. 644) ve Fatih Ktp. Nr. 3511 (h.664), Mehmed Efendi Ktp. Nr.37

¹³⁶ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 60.

¹³⁷ Beyrut 1966.

¹³⁸ Züreyk, Constantine K., *The Refinement of Character*, Beyrut 1968.

Farsçaya,¹³⁹ Muhammed Arkoun tarafından da Fransızcaya tercüme edilmiştir.¹⁴⁰ Eser, ayrıca *Ahlakî Olgunlaştırma* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁴¹

3. Kitâbü'l-Hevâmil ve'ş-Şevâmil

Kaynaklarda Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye atfedilse de Tevhîdî tarafından kaleme alınan eser, Tevhîdî'nin İbn Miskeveyh'e yönelttiği sorularla (hevâmil) İbn Miskeveyh'in bunlara verdiği cevapları (şevâmil) ihtiva ettiğinden her iki yazara ait bir kitap olarak değerlendirilmelidir.¹⁴² Kitap bir diyalog şeklindedir. Eser İbn Miskeveyh ile Ebû Hayyân'ın felsefî görüşlerini ve ilgilerini yansıtır. Kitabın muhtevası yüz doksan beş sorudan ibarettir. Felsefî, ilmî, filolojik ve kelâmî konuların incelendiği eserde sorular Tevhîdî'ye, cevaplar İbn Miskeveyh'e ait olmakla birlikte 68. 69 ve 161. sorular İbn Miskeveyh tarafından sorulmuş ve Tevhîdî tarafından cevaplandırılmıştır. Stern, Tevhîdî'nin İbn Miskeveyh'e bu soruları Rey'de sormuş olabileceğini düşünmektedir.¹⁴³ Ancak İbn Miskeveyh, ilki 353-360 (964-971), ikincisi 363-370 (974-981) yılları arasında olmak üzere Rey'de iki defa bulunmuştur. Muhammed Arkoun, eserin yazım tarihi olarak 365/976 yılı civarını vermektedir.¹⁴⁴

Arkoun *el-Hevâmil*'i tahlil etmesi neticesinde, eserin ciddi bir metoda sahip olduğunu söyler.¹⁴⁵ *el-Hevâmil*'de genele olarak üç konu ele alınmıştır. 1. Rasyonalizm, 2. Zihnî ve idraki kuvvet ve 3. Kültürel temayüller. Arkoun Ebû Hayyân'ın rasyonalizminden söz ederek akıl, sebep ve bunun gibi şeylerin ne olduğunu izaha çalışır.¹⁴⁶ İbn Miskeveyh'in söylediklerinin Ebû Hayyân'ınki kadar kesin olmadığını ifade eder.¹⁴⁷ Arkoun eş-Şevâmil'in tahlilinde ise Ebû Hayyân ile aralarında mukayese yaparak İbn Miskeveyh'in modern bir filozof olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁴⁸

¹³⁹ İmamî, "Tasdîr", *a.g.e.*, s. 20.

¹⁴⁰ *Traite d'ethique*, Dımaşk 1969.

¹⁴¹ İbn Miskeveyh, *Ahlakî Olgunlaştırma*, çev. Abdülkadir Şener, Cihad Tunç ve İsmet Kayaoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.

¹⁴² Hevâmil: başıboş gezen develer anlamına gelir; şevâmil ise bir araya getiren anlamına gelir.

¹⁴³ Stern, S. M., "Abu Hayyân al-Tawhîdî", *E.F.*, Leiden 1960, I/126.

¹⁴⁴ Arkoun, *Miskawayh Philisophe et Historien*, s. 111.

¹⁴⁵ Arkoun, "L'Humanisme Arabe au IVe/ Xe Siécle, d'après le Kitab al-Hawâmil wal-Sawâmil", *S.I.*, Paris 1961, c. XIV, s. 76.

¹⁴⁶ Arkoun, *a.g.m.*, s. 76.

¹⁴⁷ Arkoun, *a.g.m.*, s. 81.

¹⁴⁸ Arkoun, *a.g.m.*, s. 63.

Kitabın Kahire'de mevcut, tek yazma nüshası Ahmed Sakr ve Ahmed Emîn tarafından neşredilmiştir (Kahire 1370). Son kısmında bazı varakları eksik olan eserin önsözünden anlaşıldığına göre, aslında 180 soru ve cevap bulunması gerekirken mevcut nüshada 175 soru ve cevap yer almaktadır.

4. Tecâribu'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem

Tezimizin konusu olan bu eser hakkında genel bilgiler üçüncü bölümde yer verilmiştir.

5. Cavidan-ı Hırad (el-Hikmetu'l-Halide)

Edebü'l-Arabi ve'l-Fürs olarak da bilinir.¹⁴⁹ Eserin *Cavidan-ı Hırad* adlı bölümü İran hanedanlığından Pişdadîlerin ikinci padişahı Uşhenc'e nisbet edilir. Bu bölüm Me'mun'un veziri Hasan b. Sehl'in çabası sonucu Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu tercüme *Cavidan-ı Hırad*'in bir bölümünü teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra İbn Miskeveyh tarafından derlenen meşhur mesel ve hikâyelerle hikmet geleneği, ahlak ve adab açıklanmıştır.¹⁵⁰

Fars, Hint, Arap, Grek ve İslâm kültür havzasının hikem geleneğinin derlendiği eserde, dünyada ortak ve sürekli bir hikmet geleneğinin mevcut olduğu fikri işlenmektedir. Ahlaki hikemiyat literatürü çerçevesinde kaleme alınan, hikmetin evrenselliği ve sürekliliği fikrinin vurgulandığı eserin adı Latincedeki “philosophia perennis”e tekabül eder.¹⁵¹ Dini bir terim olarak “hikmet” İslam kültür tarihinde felsefenin evrensellik, süreklilik, nebevîlik ve özgünlük normları itibariyle fikir vericidir. “el-hikmetü'l-hâlîde” terimi, farklı kültür havzalarında hayat bulmuş felsefi birikimi nasıl bir “philosophia perennis” anlayışı doğrultusunda iktibas ettiğini ortaya koyar.¹⁵²

Eser hakkında üzerinde durulan hususlardan biri, Müslüman olmayan milletlerin sahip olduğu hikmet geleneğinin Arapçaya aktarılışıyla Müslümanların ilgisine sunulan bu mirasın o esnada ne gibi değişikliklere uğradığı, yani ne şekilde İslamileştirildiğidir. İbn Miskeveyh'in eserini yazmasıyla yerine getirmiş olduğu görev ondan önce başlayan tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü merkez olan Beytü'l-Hikme'in gördüğü işlevin bir

¹⁴⁹ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 60.

¹⁵⁰ Fayda Mustafa, “Câvidân-hıred”, *DİA*, İstanbul 1993, c. VII, s. 176-178.

¹⁵¹ Kutluer, İlhan, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İz Yay., İstanbul, 2001, s. 155.

¹⁵² Kutluer, *a.g.e.*, s. 181.

uzantısıdır. Dolayısıyla İbn Miskeveyh'in, İbnü'l-Mukaffa ve Câhiz'in takipçisi olarak gösterilmesi benzer eserler telif etmesinden kaynaklanmaktadır. İbn Miskeveyh bu eserinin girişinde Câhiz'in *İstitalatü'l-Fehm* adlı eserinden istifade ettiğini belirtir.¹⁵³

İbn Miskeveyh'in bu eseri siyaset felsefesinin işlendiği siyasetnameler ve nasihatnameler türündeki eserler arasında da zikredilebilir. İbn Miskeveyh bu eserinde şöyle bir açıklamada bulunur. "Biz, sizin için ahlakın temellerini, *Tehzîbü'l-Ahlâk* adlı kitabımızda açıkladığımızdan, burada onları yeniden yazmayacağız. Bizim bu kitaptaki amacımız, bütün milletlerin ve dinlerin filozoflarından öğütler naklederek, güzel davranış kurallarını göstermektir."¹⁵⁴ Eserin son bölümünde yakın dönemlerde yaşamış olan İbnü'l-Mukaffa, Cahız, Farabî ve Hasan el-Âmirî'nin hikmete dair öğütlerine yer verilir. Bunu yanı sıra İbn Miskeveyh'e ait olan "vasiyet" de eserde yer alır.¹⁵⁵

Eserin birçok elyazması günümüze ulaşmıştır.¹⁵⁶ Ayasofya kütüphanesinde Kâtip İbn Taî tarafından yazılan 1747 nolu bir nüshası bulunmaktadır. Eser ayrıca Moğol hükümdarı Cihangir adına Mehmed b. Mehmedî Lerrecanî tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.¹⁵⁷ Müsteşrik S. Duas, şark tarih ve edebiyatı layihâları arasında Cavidan-ı Hired hakkında bir lâyiha yazmıştır. Abdurrahman Bedevî'nin yayınladığı eserin "*Luğazü Kâbis*" başlıklı bölümü Fransızcaya tercüme edilmiştir.¹⁵⁸ Rum hikmet geleneği bölümünde yer verilen *Luğaz-ı Kâbis* ayrı bir tercüme risaledir.¹⁵⁹ İbn Miskeveyh'in Yunanca bildiğine dair bir bilgi yoktur. Risale Eflatun'un *Fedon* adlı eserinde karşılıklı konuştuğu meşhur filozoflardan olan Kabis hakkındadır. İzmirli'nin belirttiğine göre Kabes (Kabis/Cebes), Pisagorculardan Filolaos'un talebesidir. Kabes hikmete dair birçok eser yazmış olsa da bu Levha'dan başkası sonrakilerin eline geçememiştir. Latince de on beş tercümesi bulunan risale, Ali Suavi tarafından 1280'de Türkçeye tercüme edilerek 1283'te Ruzname'de basılmıştır. Ayrıca Madrid kütüphanesindeki nüshası ele geçince; Ali Suavi haşiyesiyle birlikte Mısır'da Türk matbaasında 1324'de basılmıştır.¹⁶⁰

¹⁵³ İbn Miskeveyh, *el-Hikmetü'l-Hâlîde*, s. 5.

¹⁵⁴ İbn Miskeveyh, *el-Hikmetü'l-Halide*, s. 25.

¹⁵⁵ İbn Miskeveyh, *el-Hikmetü'l-Halide*, s. 285-290.

¹⁵⁶ Aşir Efendi Ktp., Nr. 286; Ayasofya Ktp., nr. 4304.

¹⁵⁷ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 61.

¹⁵⁸ Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, XX/207.

¹⁵⁹ İ.Ü. Ktb. Nr. 84399.

¹⁶⁰ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 62-63.

5. Risâle fi Mâhiyeti'l-Adl

Bu risaleyi İbn Miskeveyh Ebû Hayyân et-Tevhidî'ye yazmış olup adalet ve onun kısımları açıklanır. İbn Miskeveyh, adaleti üç kısma ayırır: 1. Tabii adalet, 2. Vaz'î (müessis) adalet ve 3. İlahi adalet. İlk defa Meşhed'de Brockelman tarafından bulunduğu belirtilen eser Muhammed Arkoun tarafından neşredilmiştir.¹⁶¹ Ayrıca E. J. Brill tarafından Leiden'de 1964 yılında tahkik edilerek yayınlanmıştır.

6. Tertîbu's-Seâdât ve Menazilü'l-Ulûm

Genel konusu mutluluk olan eser, *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ta geçmektedir.¹⁶² Eserde hikmetin bütün cüzlerinin doğru ve dürüst bir surette bilinmediği sürece insanın tamamıyla saadete erişemeyeceği beyan edilmiştir.¹⁶³ Eserde Aristo'ya göre yapılmış bir ilimler tasnifine yer verilmiştir.

Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in isteğiyle kaleme alındığına göre 358-360 (969-971) yılları arasında yazılmış olmalıdır. İlk Mısır'da basılan eser,¹⁶⁴ Ali et-Tûbacî es-Süyûtî ve Ebu'l-Kasım İmamî tarafından neşredilmiştir.¹⁶⁵

7. Felsefi Risaleleri

Râgıb Paşa Kütüphanesindeki bir mecmuada (nr. 1463) İbn Miskeveyh'e ait on iki risale bulunmaktadır. Miklebli meşin bir cilt içerisinde yer alan bu risaleler, h. 525'te istinsah edilmiştir.

a) *Risale fi'l-Lezzât ve'l-Âlâm.* Arkoun bu risaleyi *Risale fi'n-Nefs ve'l-'Akl* ile birlikte neşretmiş¹⁶⁶ Ali Zakherî Bu risale üzerine doktora tezini hazırlamıştır. Daha sonra bu çalışma kitap halinde basılmıştır.¹⁶⁷

b) *Risale fi'n-Nefs ve'l-'Akl*

¹⁶¹ Muhammed Arkoun, *Risale fi mahiyet al-adl ve Baynu aqsamih'de İbn Miskeveyh*, Rabat, 1961

¹⁶² *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 22, 52.

¹⁶³ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 60.

¹⁶⁴ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 60.

¹⁶⁵ Ali et-Tûbacî es-Süyûtî neşri, Kahire 1982; nşr. Ebu'l-Kasım İmamî, *Mecmua-i Gencine-i Beharistan*, Tahran, 2000, s. 97-127.

¹⁶⁶ Arkoun, "Deux épîtres de Miskavayh", *BEO*, 1961-1962, sy. XVII, s. 7-74; her iki risâle daha sonra Abdurrahman Bedevî tarafından da yayınlanmıştır, *Dirâsât ve nusûs fi'l-felsefe ve'l-'ulûm 'inde'l-'Arab* içinde Beyrut 1981, s. 57-95.

¹⁶⁷ Bkz. Zakherî, Ali, *İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi*, Yeni Zamanlar Yay., İstanbul 1997, (Doktora tezi, İstanbul Ü. Edebiyat F. Felsefe Kürsüsü, 1973).

c) *Risale fi'l-Akl ve'l-Makül*. Aklın vaziyetlerinden bahseder. Ona göre akıl olmasaydı hikmet olmaz, marifet anlaşılmazdı; ilahi mahiyet ortaya çıkmaz ve rububiyet tanınmazdı. İbn Miskeveyh Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye söylediklerini nakletmekte ve bunlarla Kur'an ayetleri arasında benzerlikler bulmaya çalışmaktadır. Bu risaleyi Muhammed Arkoun neşretmiş¹⁶⁸ ve Gregoire Cuvelier Fransızcaya çevirmiştir.¹⁶⁹ Eserin İngilizce tercümesi de Roxanne Marcotte tarafından yapılmıştır.¹⁷⁰

d) *Risale fi't-Tabia*. Eser Arkoun tarafından neşredilmiştir. İbn Miskeveyh bu risalede cevherleri incelemekte ve tabii cevherleri basit ve mürekkebi diye iki kısımda ele almaktadır. Basit olanlar ona göre hava, toprak, su ve ateş yahut bunların dışındaki felek ve yıldızlar gibi gök cisimleridir. Mürekkep olan tabii cevherleri ise, nebati ve hayvani olmak üzere iki kısımda ele alır. Daha sonra bunlardaki hareket ve değişimler hakkında açıklamalarda bulunur.

e) *Risale fi Cevheri'n-Nefs*

f) *Fi'l-Bahs 'anhâ*

g) *Makale fi'n-nefs*

h) *el-Mekülâtü's-Selâs*. Bu risale arazlar hakkındadır. Bir varak tutacak kadar kısadır. Arkoun tarafından neşredilmiştir.¹⁷¹

i) *Risale fi İsbâti's-Suveri'r-Rûhâniyye elleti la Heyula leha*. Aristoteles'in "zatına dönen her şey ruhanidir, cismani değildir" şeklindeki sözünün izahına tahsis edilmiştir. Doğruluğu tasdik edilerek ruhani olan varlıkların maddeden ayrı suretler olduğu belirtilmiştir. Risale Arkoun tarafından neşredilmiştir.¹⁷²

j) *Fî İsbâti zâlike eydan*

k) *Fî isbâti zâlike eydan fi'l-illeti'l-ûlâ*

¹⁶⁸ Arkoun, "Miskawayh: De l'intellect et de l'intelligible", *Arabica*, Leiden 1964, XI /83-87.

¹⁶⁹ Arkoun, "Le livre de l'intellect et de l'intelligible de Miskawayh. Présentation et essai de traduction", *Arabica*, Leiden 1990, XXXVIII/ 114-122.

¹⁷⁰ "The Risalah fi al-'Aql we al-Ma'qul of Ibn Miskawayh: An Epistle on the Intellect and the intelligible", *Islamaic Culture*, Haydarabad 1996, LXX/2, s. 1-17.

¹⁷¹ Arkoun, "Textes inédits de Miskawayh", *Annales Islamaologiques*, Kahire 1963, c. V, s. 200.

¹⁷² Arkoun, "Textes", s. 200.

1) *el-Fasl Beyne'd-Dehr ve'z-Zamân*. Dehr ve zamanın tarifleri verilmekte ve aralarındaki farklar ortaya konulmaktadır. Risale Arkoun tarafından neşredilmiştir.¹⁷³

8. Kitabü'n-Nedîmi'l-Ferîd ve Enisi'l-Vehîd

Kısa şiirler, hikâyeler, meseller, hadisler ve ahlaki sözler içermektedir. Genel olarak ahlak açısından değer taşıyan misallerden oluşmaktadır. Beyazıt Kütüphanesi, 2645 nolu kayıtlı eser, 169 varaktan oluşmaktadır.

9. İbn Miskeveyh'e nispet edilen eski kimyaya dair eserlerden günümüze ulaşanları şunlardır.¹⁷⁴

Risale fî zikri'l-Haceri'l-A'zam:¹⁷⁵

Risale fî'l-Kîmyâ: Fuat Sezgin bu risalenin benzerlikten dolayı *Risale fî zikri'l-Haceri'l-A'zam* ile aynı olabileceğini belirtmiştir.

el-Kenzü'l-kebîr:¹⁷⁶

10. **Tetimmetü Kitabî Kenzü'l-Hikme**: Asitan-i Kuds 14148, Mecmua 1, s. 231-275. *Tarihu Ulumi inde'l-Arab*, Halep, 25-27 Eylül 1999'da İmamî tarafından takdim edilmiştir.

11. **Defu'l-Ğamm inde Vukûi'l-Mevt**:¹⁷⁷ Fuat Sezgin, eserin tahkik edilip neşredildiğini belirtir (1911). Eser İbn Miskeveyh'e değil de yanlış olarak İbn Sina'ya nispet edilmiştir. İbn Sina Risaleleri arasında da yanlışlıkla zikredilmiştir. Farsçaya el-Barkî el-Kûmî tarafından tercüme edilmiştir (Kum, 1327).

Günümüze Ulaşmayan Eserleri: Kaynaklarda adı geçip günümüze ulaşmayan diğer eserleri de şunlardır:

el-Fevzü'l-Ekber:¹⁷⁸

¹⁷³ Arkoun, "Textes", s. 202-203.

¹⁷⁴ Sezgin, Fuat, *GAS*, IV/291.

¹⁷⁵ 47a-49a varakları arasında Danişgah-i Tahran no: 941'de bulunmaktadır.

¹⁷⁶ Beşir Ağa Ktp. 505, 126a-158a.

¹⁷⁷ Mehrin, *Felsefe*, s. 337.

¹⁷⁸ Sicistânî, *a.g.e.*, s. 347.

Kitâbü Edebi'd-Dünya ve'd-Dîn:¹⁷⁹ Hânsârî bu eserin şeriat, ilim ve hikmete dair olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁰ Eserin felsefi ahlak ile dini ahlak münasebeti hakkında olması da mümkündür.¹⁸¹

el-Havâtür (Ünsü'l-Havatur): Sicistânî bu adla belirttiği eserden nakillerde bulunmuş, cevher ve araz hakkında bir eser olduğunu belirtmiştir.¹⁸²

Kitâb fî Edviyeti'l-Müfrede:¹⁸³ Aynı konuda Calinos'un on iki makaleden oluşan bir eseri mevcut olup, ilk İslam filozofu Kindî tarafından incelenmiştir.¹⁸⁴

er-Risaletu'l-Mes'ide: İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ta daha önce yazmış olduğu eserler arasında zikreder.¹⁸⁵ Sicistânî de *er-Risaletu'l-Mes'ide* olarak kaydeder. *Tertîbü's-Seâdât* ile aynı eser olma ihtimali bulunmaktadır.

Kitâbü Ahvâlî's-Selef ve Sıfati'l-Enbiyâî's-Sabegin: Amelî, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem*'de Hz. Peygamberin şahsı için ihmal ettiği ihtiramı bu eserinde telafi ettiğini söylemektedir.¹⁸⁶

Kitâbü'l-Eşribe: İçecekler hakkındadır. Bu içeceklerin tıbbi açıdan ele alındığı tahmin edilmektedir.¹⁸⁷ Eminü'd-Devle İbn Tilmiz'in eserinin özetidir.¹⁸⁸

el-Kitâbü'l-Avdeyn fî İlmi'l-Ava'il:¹⁸⁹

Kitâbü'l-Câmi: Yâkût'a göre tıp sahasında bir kitaptır. Zekeriya er-Razî'nin de aynı adı taşıyan bir eseri bulunmaktadır.¹⁹⁰

el-Muhtasar fî Sinaati'l-Aded: *Tezhibül-Ahlâk*'ta hakkında söz edilmektedir. Sayılar ilmiyle (aritmetik) ilgilidir.¹⁹¹

¹⁷⁹ Amilî, *A'yânü's-Şi'a*, III/160.

¹⁸⁰ Hânsârî, *a.g.e.*, I/255.

¹⁸¹ İzzet, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁸² Sicistânî, *a.g.e.*' s. 347.

¹⁸³ Kiftî, *a.g.e.*, s. 332.

¹⁸⁴ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 63.

¹⁸⁵ *Ahlakı Olgunlaştırma*, s. 42

¹⁸⁶ İzzet, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁸⁷ Amilî, *a.g.e.*, III/160.

¹⁸⁸ Usaybia, *a.g.e.*, s. 331.

¹⁸⁹ Şehrezûrî, *a.g.e.*, s. 341.

¹⁹⁰ Yâkût, *a.g.e.*, V/ 10-11.

¹⁹¹ Sicistânî, *a.g.e.*, s. 347; İzzet. *a.g.e.*, 141; İbn Miskeveyh, *Ahlakı Olgunlaştırma*, s. 103.

Kitâbü Fakri Ehli'l-Kütüb: İbn Miskeveyh, Büveyhî sarayında uzun dönem Kütüphane sorumluluğunu yürütmüştür. Bu konuda edindiği tecrübelerin neticesinde yazılmış bir eser olduğu düşünülmektedir.¹⁹²

Kitâb Fevzü'l-Ahbar:¹⁹³ *Tehzîbü'l-Ahlâk* olması muhtemeldir.

Kitâb fî Terkîbi'l-Bâcât mine'l-Et'ime:¹⁹⁴ Yemek pişirme hakkındadır. Usaybia'nın *Kitâbü't-Tabîh (el-Battih)* olarak verdiği eserdir.¹⁹⁵

Kitâbü Hakâiki'n-Nüfus:¹⁹⁶

el-Hikme ve'r-Riyâzî:¹⁹⁷

el-Hikme ve's-Şi'r: İbn Miskeveyh'e ait olan şiirler, Seâlebî tarafından övgüye değer bulunarak *Tetimmetü'l-Yetîme*'de yer verilmiştir. Yâkût da bu şiirleri Seâlebî'den olduğu gibi aktarmıştır.¹⁹⁸

Kitâbü'l-Müstevfâ fî's-Şi'r:¹⁹⁹ Beyhakî'nin belirttiğine göre seçilmiş şiirleri ihtiva eder.

Nuru's-Seâde: Hânsârî *Fevzü's-Seâde* olarak vermektedir.²⁰⁰ *Fevzü'l-Ahbar*'ın bir bölümü olarak da bilinmektedir.²⁰¹

Kitâbü's-Siyer: Yâkût'un belirttiğine göre hikmet, şiir ve ayetlerden oluşan bir eserdir.²⁰² Nefis tezkiyesine dair yazılmış ve insanın bu dünyada nasıl hareket edeceği açıklanmıştır.²⁰³

Kitabu Siyaseti li'l-Mülk: Yâkût, pratik ahlaka dair olduğunu belirtmektedir.²⁰⁴

¹⁹² İzzet, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁹³ Yâkût, *a.g.e.*, V/ 10-11; Kıfî, *a.g.e.*, s. 217; Beyhakî, *a.g.e.*, s. 28; İzzet, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁹⁴ Kiftî *a.g.e.*, s. 332.

¹⁹⁵ Usaybia, *a.g.e.*, s. 331.

¹⁹⁶ Amilî, *a.g.e.*, III/160; Müderris, *a.g.e.*, VIII/207; İzzet, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁹⁷ Şehrezûrî, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁹⁸ Seâlebî, *a.g.e.*, I/97-100; Yâkût, *a.g.e.*, V/7-17.

¹⁹⁹ Sicistânî, *a.g.e.*, s. 347; Yâkût, *a.g.e.*, V/10.

²⁰⁰ Müderris, *a.g.e.*, VIII/208.

²⁰¹ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 18, 118.

²⁰² Yâkût, *a.g.e.*, V/10.

²⁰³ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 60.

²⁰⁴ Yâkût, *a.g.e.*, V/10.

*Menazilü'l-Ulûm:*²⁰⁵

*Risaletü'n-Nüsude:*²⁰⁶

*Ünsü'l-Ferîd:*²⁰⁷ Bir antoloji olup tarihi olayları, şiir, hikemiyat ve darb-ı meselleri içerir. Bablara ayrılmıştır. Kısa hikâyeler ve latifeler şeklindedir. Hânsârî ve Amilî *Nedimu'l-Ferîd* ile aynı olduğu kanaatindedirler.²⁰⁸

Nüzhetnâme-i Alâi: Alâü'd-Devle namına Farsça yazılmıştır.²⁰⁹ *Zeria*'da eserin İbn Miskeveyh'e ait olmadığı belirtilir. İsmail Paşa el-Bağdadî hatalı olarak İbn Miskeveyh'e nisbet ettiği sonradan gelenlerinden bunun üzerine İbn Miskeveyh'e eseri atfettiklerini bildirir. Eserin ayrıca Şahmerdan b. Ebi'l-Hayr er-Razî'ye ait olduğu belirtilmiştir.²¹⁰

Fevzü'n-Necât: *Fevzü'n-Necât fi'l-Ahlâk* olması mümkündür. *Fevzü's-Seâde* ile aynı olma ihtimali ileri sürülse de; başlı başına psikoloji ve ahlak konusunda ayrı bir eser olması muhtemeldir.²¹¹

*Tealîku ale'l-Kütübi'l-Mantıkıyye:*²¹² Mantık kitapları için düştüğü notlar, açıklamalardan oluşan bir eserdir. İhvan-ı Safa'nın yolunu takip eden İbn Miskeveyh onlarda olduğu gibi mantık ilmi üzerinde fazlaca durmamıştır.²¹³

*Vasiyye (Vasiyyetu Ebî Ali İbn Miskeveyh):*²¹⁴ İbn Miskeveyh'in vasiyeti olarak verilen metin bir filozof vasiyetidir. Burada felsefeyle meşgul olmak isteyenlere önce kalplerini temizlemelerini ve bütün dikkatlerini bu ilim üzerine toplamalarını tavsiyede bulunmaktadır. Felsefe (hikmet) ilahi vergilerin en büyüğü ve Allah'ın kullarına ikram ettiği en faziletli yüceliktir. Felsefeye sarılan insan, başka nimetleri önemsemez. Hikmetten ayrılan ise başka bir şeyle sükûnet (teselli) bulamaz. Felsefenin akla olan nisbeti adeta ışığın göze olan nisbeti gibidir. Yani ışık olmayınca görmek mümkün olmadığı gibi akli olmadan da felsefeyle meşgul olmak mümkün değildir.

²⁰⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 53; Beyhakî, *a.g.e.*, s. 28.

²⁰⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzîb*, s. 42; Beyhakî, *a.g.e.*, s. 28.

²⁰⁷ Sicistânî, *a.g.e.*, s. 347; Beyhakî, *a.g.e.*, s. 28; Yâkût, *a.g.e.*, V/10, Kifî, *a.g.e.*, s. 331.

²⁰⁸ Hânsârî, *a.g.e.*, I/255.

²⁰⁹ Müderris, *a.g.e.*, VIII/208; İzzet, *a.g.e.*, s. 140.

²¹⁰ *Zeria*, *a.g.e.*, 24/130.

²¹¹ İmamî, "Tasdîr", *a.g.e.*, s. 23.

²¹² Sicistânî, *a.g.e.*, s. 347;

²¹³ İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 66.

²¹⁴ Sicistânî, *a.g.e.*, s. 347-352; Yâkût, *a.g.e.*, V/17-19.

Filozofun hayatı boyunca bağlı kalmaya söz verdiği ahlâkî kuralları ihtiva etmektedir. Bu kuralları et-Tevhîdî de aktarmış, ancak müellifin adını zikretmemiştir.²¹⁵ Muhammed Nasır b. Ömer metin üzerinde tasavvufî yönden bir inceleme yapmış, Vasıyye'nin Arapça metni ile birlikte İngilizce tercümesini yayınlamıştır.²¹⁶

İbn Miskeveyh ile Bediuzzaman el-Hemedânî arasındaki mektuplar:²¹⁷ Hemezanî'nin İbn Miskeveyh'e yönelttiği sorular ve İbn Miskeveyh'in verdiği cevaplardan oluşur. Bu mektup ve verilen cevaplara Yâkût yer vermiştir.²¹⁸

Münacaatı: Üç ayrı motife yer verilmiştir. İlki duanın psikolojik ve eskatolojik mahiyeti, ikincisi fizikçilerin görüşlerini reddederek psikolojiyi ileri sürmesi, üçüncüsü cevher ve araz meselesi psikoloji yönünden ele alınmıştır.²¹⁹

Muhtasarı'n-Nabz: Tıp konusunda bir eserdir. Adudu'd-Devle'ye sunulmak üzere yazılmıştır. Eserin Ebû Ali Mendeveyh'e ait olabileceği de belirtilmiştir.

Risaletü fi'l-Muharrrik ve'l-Müteharrrik: İbn Miskeveyh *Kitabü'l-Akl ve'l-Ma'kul*'da hakkında bahsetmektedir.

Risaletü fi'l-Hikmeti'n-Nâdiret:²²⁰

Tafsîlu'n-Neş'eteyn ve Tahsîlu's-Seadeteyn: Sadece *Reyhane*'de yer alır. Ahlakla ilgili bir eser olduğu belirtilir. Ragıp el-İsfehanî'nin aynı isme sahip bir eseri bulunmaktadır.²²¹

²¹⁵ et-Tevhîdî, *el-Mukâbesât*, s. 306-309.

²¹⁶ Muhammed Nasır b. Ömer, "Miskawayh's Theory of-self-Purification and the Relationship between Philosophy and Sufism", *Journal of Islamic Studies*, 1994, V/1, s. 35-51

²¹⁷ el-Hemedânî, Bediuzzaman, *Resail*, İstanbul 1289.

²¹⁸ Yâkût, *a.g.e.*, V/11-17.

²¹⁹ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 29.

²²⁰ Deffa', Ali Abdullah, *İshamu Ulemai'l-Arab ve'l-Müslimin fi İlmi'l-Hayevan*, Beyrut 1986, s. 148.

²²¹ Ebu'l-Kasım Rağıp el-İsfehanî', *Mutluluğun Kazanılması: Tafsîlu'n-Neş'eteyn ve Tahsîlu's-Seadeteyn*, trc. Lütfi Doğan, Ankara 1997.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MİSKEVEYH'İN İSLAM TARİH YAZICILIĞINDAKİ YERİ

A. MÜSLÜMANLARDA TARİH YAZICILIĞININ DOĞUŞU ve GELİŞİMİ

Müslümanlar daha ilk asırdan itibaren büyük bir devlet ve toplum olma şuuruna varmışlar, sağlam temeller üzerine kurulmuş bir tarih ilmi meydana getirmişlerdir. İslam dairesine giren bütün milletlerde bu güçlü tarih geleneği oluşmuştur. Türklerde de tarihçilik İslam medeniyeti içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Müslümanlar tarihin her sahasında önemli eserler vermişler, modern tarihin öncüsü olmuşlardır.²²²

Müslümanların tarih ilmine sağlamış oldukları katkıyı Abadî şöyle dile getirir: “Hadiseleri senetleriyle birlikte ilk zapt eden Müslümanlardır. Müslümanlar Tarih İlminin alanını genişlettiler, onu çeşitlere ayırdılar. Tarih felsefesi konusunda ilk eser verenler yine Müslümanlar oldu. İlk defa bir tarihçiye düşen görev sorumluluğuyla güçleri yettiğince çalışanlar yine onlardır.”²²³

1. İslam Tarih Yazıcılığının Temelleri

İslam tarihinin ortaya çıkışını işlerken temellerine değinmek gerekir. Zira Araplar arasında eyyâm/eyyâmü'l-arab denilen geçmişte yaşamış olanlardan özellikle kahramanlıklarından söz eden bir edebiyat mevcuttu. Arapların pek çoğu babalarının, atalarının ve kabilelerinin mefahirlerini (kahramanlık ve övünülecek hasletlerini), düşmanlarının ayıplarını ve kusurlarını nesilden nesile aktarıyorlardı. Aynı şekilde geçmişe ait savaş hikâyeleri de anlatılıyordu. İslamiyet bu tür rivayetlere karşı bir tepki

²²² Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. VII.

²²³ Çelebi, Ahmet, *İslam Öncesi Mekke ve Tarih Anlayışımız*, çev. Hasan Fehmi Ulus, Seriyeye Kitapları, İstanbul 1997, s. 63.

göstermemiştir. Nahiv, belagat ve tefsir gibi ilimler sayesinde bu şifahi haberler kayıt altına alınmıştır.

Bununla beraber cahiliye toplumunda önemli bir yere sahip olan şiirin ana temalarından biri de kabileler ve şahıslarla ilgili anlatılan olaylardı. Cahiliye toplumunda bunun yanı sıra insanların soylarıyla övünmeleri yaygındı. O dönemlerde belirgin olarak ortaya çıkan ensab ilminin temelleri mevcuttu. Yazılı olarak var olmasa da; insanlar, neseplerini götürebildikleri yere kadar dayandırmaya çalışıyorlar ve bunu övünç kaynağı olarak görüyorlardı.

Hz. Peygamber (sav)'in doğduğu ortamda insanlar, ehl-i kitabın kutsal metinlerinde yer alan kavimler ve peygamberlerle ilgili kıssalara aşina idiler. Yine İranlılarla (Sasaniler) olan münasebetleri sonucunda birtakım destanlardan haberdar idiler. Mekke müşriklerinden en-Nadr İbnü'l-Haris'in haberi bu durumu destekler mahiyettedir. Hz. Peygamber (sav) geçmiş peygamberlerin kıssalarını anlattığı vakit o da ortaya atılarak İran kralları, Rüstem ile İsfendiyar gibi İran'ın meşhur savaşçılarını anlatmaya başlardı. Ardından şöyle derdi: “Muhammed'in neyi benden üstün? Eskilerin yazdığı hikâyelerden başka bir şey anlatmıyor. Ben ise onun anlattığı hikâyelerden daha güzellerini yazdım.” Öyle ki İbn Hişam'ın rivayetine göre “karşısında ayetlerimiz okunduğu zaman, o evvelkilerin masalları (esatiru'l-evvelin) demiştir.”²²⁴ ayeti, Hz. Peygamber'e sözleriyle eziyet eden en-Nadr b. Haris hakkında nazil olmuştur.²²⁵

İslamiyet'in zuhuruyla birlikte yeni bir toplum inşa oluyordu. Kur'an-ı Kerim peygamberlerin, kralların ve eski milletlerin tarihlerine atıflarla doludur. Kur'an-ı Kerim'de İslam öncesi Arap toplumlarına da yer veriliyordu. Vahiy Ad ve Semud kavimleri, Fil Vakası gibi Arapların haberdar oldukları hadiselerden haber veriyordu. Müslümanlar Kur'an yoluyla önceki kavimlerin helakiyle ilgili olarak bir tarihi talim ediyorlardı. Peygamberler eksenindeki bu tarih onlara tarihi bilgiler yanında geçmişe dair bir tasavvur sahibi olmalarını beraberinde kazandırmıştır ki bu tasavvur Hak-Batıl mücadelesi olarak özetlenmektedir. Özellikle Mekkî ayetlerde yer alan peygamber kıssaları, oluşturulan zihin inşasının temel taşlarını oluşturuyordu. Bunun yanı sıra Müslümanların düşüncelerinde dinin devamlılığı ve evrenselliği kavramı yerleşiyordu. Allah'tan bahsederken “âlemlerin rabbi” olarak ifade ediliyordu; “Arapların rabbi” veya

²²⁴ Kalem, 68/15.

²²⁵ İbn Hişam, *Siretu'n-Nebeviyye*, Mısır 1955, I/300.

“Müslümanların rabbi” olarak değil. Kur’an’ın bu üslubu Müslümanların tarih yazıcılığına belirgin bir şekilde etki etmiştir. Zira Müslümanlar tarih yazarken Hz. Muhammed’le (sav) değil de insanlığın atası ilk peygamber Hz. Âdem ile başlıyorlardı.

Tarih ilmine olan ilgi Kur’an ve Hadisteki haberlerin yanı sıra zamanla genişlemeye başlar. İbn İshak’tan (ö. 157/768) Abbasî halifesi Mansur, veliahdının kendisini yetiştirebilmesi için bir tarih yazmasını istedi. İbn İshak “yaratılışın başlangıcı, peygamberler, Hz. Muhammed’in (sav) risaleti, savaşları ve halifelerine ait kitap” adı altında büyük bir cilt getirdi. Bu eser Hz. Âdem’den Mansur zamanına kadar olan bir tarihti. Halife bu kitabı saray kütüphanesine koymak üzere aldı ve müellife “benim oğlum bunu okuyamayacak, bir özetini yaz” dedi. İbn İshak da bunu yerine getirdi.²²⁶

Müslüman tarihçilerde tarihte süreklilik ve evrensellik temel bir endişedir. Zamanla bu ilke gelenek halini almıştır. Yine Taberî muazzam eseri *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mülûk*’e zaman mefhumu üzerinde durarak başlar. Hz. Âdem’den önce kâinatın yaratılışıyla eserine devam eder. Hz. Peygamberin hayatına geçmeden eserinin bir cildini tamamen İran hükümdarlarına hasretmiştir. Mes’ûdî, İbn Miskeveyh, İbnü’l-Esîr, Reşidüddin Han, İbn Kesîr gibi diğer tarihçiler tarafından bu gelenek sürdürülmüştür. Reşidüddin Han sadece peygamberler ve halifelerin tarihiyle yetinmemiş, papalardan, Roma krallarından, İran’dan, Çin’den, Hint’ten, Moğollardan bahseder. Bu konularda bizzat adı geçen ülkelerin, milletlerin kaynaklarından istifade ederek eserini kaleme almıştır.

Diğer bir husus İslamiyet’in ilk zamanlarında diğer milletlerin mitolojisiyle ilgilenmeye ne gerek ne de vakit buldukları gerçeğidir. Yine de Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) ve Abîd b. Şerye gibi şahıslar Cahiliye devri Arapları ve bunlarla münasebeti bulunan diğer milletlere ait olan haberlerle ilgilenmiştir. Mitolojilerin de yer aldığı bu haberler bir başlangıcı teşkil eder. Esatir, ahbar, siyerlerle ilgili bilgilerin derlenip yazılması Emeviler döneminde ancak başlayabilmiştir.

Müslümanların tarih ilmine dair ilk girişimleri daha çok faydaya yönelik bir uğraş niteliğindedir. Mes’ûdî şöyle anlatıyor: “Bu melikin (Muaviye) devamlı âdeti... Yatsı ezanı okununca camiye giderdi. Namazdan sonra yakınları, saray gözdeleri, vezirleri ve ev

²²⁶ Hamidullah, Muhammed, “Akdeniz Çevresi Müslümanlarının Tarih İlmine Kazandırdıkları”, *Makaleler - İlk İslam Devleti*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 1992, s. 75.

işleriyle meşgul olanlar huzura alınırdı. Gecenin ilk saatlerinde vezirler onunla çalışırlardı. Gecenin üçte biri eski Arap tarihini ve bu tarihin meşhur günlerini, diğer milletler ve yabancı kralların hayat hikâyelerini, siyasetlerini, savaşlarını ve harp hilelerini, yönetim biçimlerini kısacası geçmişin tarihiyle ilgili olan her şeyi okumaya ayrılırdı. Sonra halifenin yemeği getirilirdi. Ondan sonra halife, gecenin üçte birinde uyumak için giderdi. Uyandığında huzura çıkar bu esnada kralların hayat hikâyelerini, tarihlerini, harplerini, siyaset sırlarını içeren arşivleri isterdi. Bu arşivleri okumak ve dokümanları muhafaza etmek için, özel memurlar görevlendirmişti. Her gece tarihi ve siyasi kitaplardan birkaç parça dinlerdi. Hemen sonra da sabah namazını kılmaya giderdi.”²²⁷ Abîd b. Şerye'nin Muaviye adına *Kitabü'l-Mülûk ve Ahbarü'l-Mazin* adlı eseri yazdığı rivayet edilir.²²⁸

Müslümanlardaki tarih yazımında siyasi tarih ile kültür ve medeniyet tarihi bir arada ortaya çıkarak gelişmiştir. Kültür ve medeniyeti konu edinen tarih yazımı, genel tarih kitaplarında yer almakla birlikte bu tür eserlerde bu konuların siyasi konulara nazaran zayıf kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte farklı sahalarda kültür ve medeniyetin ziyadesiyle işlendiği başka bir literatür ortaya çıkmıştır. Şehir kitapları, seyahatnameler, siyasetnameler, menkıbeler, fıkıh kitapları, edebi metinler, biyobibliyografik eserler, ansiklopedik sözlük mahiyetindeki kamuslar yoluyla kültür ve medeniyet tarihine dair zengin bir miras bırakılmıştır.

2. Hadis İlmî İçerisinde Oluşan Tarih Yazımı

Müslümanlar arasında Allah'ın vahyi Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetini öğrenmek her şeyden önce geliyordu. Sahabeler bunu İslamiyeti henüz yeni benimsemiş olanlara ve gelecek nesillere aktarmayı bir vazife bilmişlerdir. Kur'an-ı Kerim mushaf haline getirilerek muhafazası sağlanmış; tefsir edilerek Müslümanların istifadesine sunulmuştur. Hadis için durum biraz farklıdır. Kur'an'a göre yazıya geçirilmesi başlangıçta bilinçli olarak ikinci planda tutulmuştur. Daha sonra sünnetin tespiti üzerinde itinayla durularak sünnet konusu bir ilmi çabaya dönüşmüştür.

Hicaz bölgesinde okuma yazma bilenlerin sayısına baktığımızda bunun pek az olduğunu görürüz. Vahiyle birlikte Müslümanlar arasında okuma yazmaya karşı ilgi oluşmuştur. Başlangıçta ezberin daha öne çıktığı malum ise de zamanla ilimlerin

²²⁷ Mes'udî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, nşr. Said Muhammed el-Leħham, Beyrut 1997, III/40.

²²⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s.19.

muhafazasında yazı vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Zamanla okuma yazma bilenlerin sayısı da artmıştır.

Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları aynı zamanda Müslümanların hafızasından silinmeyen bir tarihi malzemeyi teşkil ediyordu. Hz. Peygamberin vefatından evvel hadis ilmi doğmaya başlamıştı. Hz. Peygamber döneminde en az elli sahâbi yazılı olarak, hadis konusunda hatıralarını kaleme almışlardır.²²⁹ Sahabe, tabiîn, etbeu't-tabiîn ve müteahhirîn zamanında hadis ilmi, tekâmül ederek İslami ilimlerde yegâne bir konuma kazanmıştır. Aynı zamanda Hadis ilmi ışığında tarih ilminin zemini oluşmuştur. Zira hadis ilminin ortaya koyduğu disiplin neticesinde rivayet geleneği, biyografiler ve metin tenkidi gibi tarihle ilgili ilkeler ve usuller ortaya çıkmıştır.

Hadislerin düzenli bir biçimde tedvini, hicri III. asırda tam anlamıyla başlamıştır. Bu asır aynı zamanda büyük tarih eserlerinin de telif edilmeye başladığı asırdır.

3. Tarihte Sıhhat Arayışı

Müslümanlar teliflerinde baştan beri ispat şartı aranıyordu. Kur'an'ın tefsiriyle ilgili rivayetlerde olsun, Hz. Peygamberin sünnetinin ortaya konuluşunda olsun deliller olmaksızın yola çıkılmazdı. Bu sebeple bütün haberler ravileriyle birlikte verilmiştir. İbn İshak başta olmak üzere İslam tarihçilerinin eserleri, sayısız derecede rivayet zinciri ihtiva ederler. Hicri üçüncü asır tarihçilerinden olan Taberî birkaç satırdan ibaret olan bir haber için senet zincirinde altı yahut yedi isme yer verir.

Hadis ilmindeki rivayet hususu beraberinde ravilerin biyografilerinin kaydının tutulmasını getirmiştir. Rivayet edenin güvenilir bir olması yanında iyi bir hafızaya sahip olması şartı aranmıştır. İslam tarihinin ilk dönemlerinde tıpkı muhaddislerin yaptığı gibi tarihçiler raviler ve senet zinciri üzerinde dikkatle durmuştur. Haberin metni yönünden kritiğini ise okuyucuya, daha sonra gelecek olan tarihçilere bırakmışlardır. Taberî gibi tarihçiler farklı, hatta çelişik rivayetleri de naklettikleri ve sonunda kendi kanaatlerini belirttikleri vakidir.

Tarihte hurafe konusuna bakıldığında Müslüman tarihçiler arasında İran tarihiyle ilgili Pers kaynaklarının tesiri görülür. Ortaçağ İslam tarihçilerinin çoğunda tuhaf

²²⁹ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 73.

hikâyeler, hurafeler, olağan üstü şeyler yazma eğilimi görülür. Bazı tarihi olayları cinler ve şeytanlarla açıklama yoluna gidildiği görülür. Yine ordu, mallar, işçiler, imar faaliyetleri ilgili sayıların ifadesinde abartıya rastlamak pekâlâ mümkündür. Söz konusu abartılı haberler özellikle Cahiliye döneminden söz eden İbn Fakih el-Hemedanî'nin *el-İklîl* adlı kitabında, Taberî'nin *Tarih*'inde, Mes'ûdî'nin *Mürücü'z-Zeheb*'inde göze çarpmaktadır.²³⁰

Müslüman tarihçiler başka eserlerden alıntı yaptıklarında, kaynak belirttikten sonra herhangi bir sakınca görmüyorlardı. Buna sebep olarak Ortaçağ tarih yazıcılığında şahıs faktörünün etkin olmaması gösterilebilir. Zira tarih rivayetlerinin tenkide tabi tutulma, olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde tahlil etme geleneği pek yaygın değildi.²³¹

Müslümanların sistemli/kronolojik bir tarih yazma gayeleri yanında takvim konusunda önemli katkıları olmuştur. Müslümanlar ilkin kameri takvimi geliştirmişlerdir. Zira oruç, hac gibi ibadetlerin bu takvime göre düzenlenmesi Müslümanların bu yönde belli bir çabaya sevk etmiştir. Hicretin 16. yılında Hz. Ömer döneminde Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicretini başlangıç kabul ederek kameri takvim kabul edildi. Güneş takvimine göre on iki gün kısa olan bu takvim 33 yılda güneş takvimine göre bir yıl fazla oluyordu. İslam topraklarında vergilerin ticari olanları kameri takvime göre; zirai olanları ise güneş takvimine göre toplanılıyordu. Bu sayede her iki takvim üzerinde Müslümanlar bilimsel çaba gerektirecek düzeyde üzerinde durmuşlardır. Tarih eserlerinde kameri takvim esas alınmıştır.

4. Müslümanlarda Tarih Yazımı Türleri

a. Siyer-Meğazi Kitapları

Bir dinin önderinin hayatı o dinin mensupları için en mühim meseledir. Müslümanlar için de durum böyledir. Müslümanlar Allah kelamını muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda hadis ile nakledilen sünnetleri de muhafaza etmişlerdir. Hz. Peygamber bizzat kendisi Kur'an-ı Kerim'in tedviniyle meşgul olmuş fakat kendi hadislerini toplatmamıştır. Bu işi ashabı üstlenmiş ve sonraki nesiller de bunu sürdürmüşlerdir.

²³⁰ Kâşif, *a.g.e.*, s. 63.

²³¹ Kâşif, *a.g.e.*, s. 64.

Hız. Peygamber döneminin tarihi için ilk kaynak hadislerdir. Buhârî'nin eseri bu konuda eşsizdir. Buhârî'nin Sahihî'nde aynı zamanda "Kitabü'l-Meğazi" babı mevcuttur. Buhârî bu başlık altında Resulullah'ın (sav) savaşlarıyla ilgili hadisler dışında Hız. Peygamberin evliliği ve vefatı gibi siyere konu olacak hadisleri de toplamıştır.²³² Fakat hadis ile siyeri birbirinden ayırmak gerekir. Siyer eserlerinin en eskileri sahabiler dönemine kadar uzanır. Meğazi kitapları her ne kadar Hız. Peygamber'in savaşlarını konu etmekle ortaya çıkmışsa da zamanla Hız. Peygamberin hayatının bütününe ele alındığı eserler halini almıştır. Yine şemail kitapları ve mevlit başlığı altında yazılan kitaplar da Hız. Peygamberin hayatını kapsayan bir eser veya bir bölüm haline dönüşmüştür.

Urve b. Zübeyr (ö. 92/710) meğazi konusunda yazanların ilkidir.²³³ Sonraki dönemlerde Hız. Peygamberin hayatıyla ilgili müstakil eserler yaygınlaşmıştır. Adına siyer veya siret denilmiştir. Ayrıca müslümanların yazmış olduğu genel tarih eserlerinin çoğunda siyere önemli bir yer ayrılmıştır. Bir de Peygamber Kıssaları türündeki kitaplar Hız. Muhammed'in (sav) siretiyle taçlandırma yoluna gidilmiştir. Diğer yandan kısas-ı enbiya kitapları, zamanla siyeri tamamlayan bir mahiyete bürünmüştür. Kur'an'da genişçe zikredilen peygamber kıssaları ve beraberinde değinilen kavimlerin helâkı Müslümanlardaki tarih bilincini yerleştiren temel öğeler arasında yer alır. Genellikle tefsir sahasında işlenen peygamber kıssaları aynı zamanda genel tarih eserlerinde de işlenmiştir.

b. Biyografik Eserler

Bu tür eserler biyografik ansiklopediler şeklinde olmanın yanında kimi zaman da tek bir şahsın hayatını konu edildiği görülür. Bu tür eserler alfabetik olarak isimlerin sıralandığı eserlerdir. Biyografiler Müslümanlar arasında ravilerin cerh ve tadil açısından değerlendirmeleri ve rivayet zincirinin sıhhatini tespit etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonraları farklı sahalarda önde gelen kişiler ve onların etkilerini göstermek amacıyla dönüşerek bu yönde eserler yazılmıştır. Bunun yanında biyografik eserlerin mesleklere, yaşadıkları bölge veya şehre göre de tasnif edildiği vakidir. Mesleklere göre üdeba, şuara, etibba, hükema, müerrihin, müfessirin, muhaddisin,

²³² Buhari, *Sahih-i Buhari*, çev. ve haz. Abdullah Feyzi Kocaer, s. 564-620.

²³³ Horovitz, Josef, *İslamî Tarihçiliğin Doğuşu - İlk Siyer/Meğazî Eserleri ve Müellifleri*, çev. Ramazan Altınay, Ramazan Özmen, Ankara 2002, s. 35.

fukaha, mütekellimin, mutasavvıfın, evliya, ameli mezhep âlimleri, nahviyyin gibi adlar altında toplanmaktadır.

Araplarda ensab İlmî biyografik eserlerin oluşmasında öncülük teşkil etmiştir. İlk olarak Hz. Ömer zamanında şecerelerin tanzimine ihtiyaç duyulmuştur. İlk devirlerde İslam toplumu arasında siyasi ve sosyal olaylar üzerinde şahıslar faktörü üzerinde durulmuştur. Olayların nedenleri ortaya konulurken büyük ölçüde akrabalık bağlarıyla ilişkilendirilirdi. Bu ilmin bu denli gelişmişliği yalnızca Müslümanlarda özellikle Araplarda mevcuttur.

Hadis ilmi Müslümanların eşine rastlanılmayan bir titizlikle ortaya koydukları ve geliştirdikleri bir ilmi sahadır. İslam'ın ilk devirlerinde yaşayan âlimler Hz. Peygamberden naklonulan hadisleri toplarken bütün ravilerin şahsiyetleri, karakterleri, hangi muhite mensup oldukları, ne tür etkiler altında kaldıkları gibi hususlara büyük önem vermişlerdir. Bu konuda hadis âlimleri ricâlü'l-hadis adıyla bilinen ravi biyografilerini o dönem için hayret ve hayranlık uyandıracak bir şekilde dikkatle kayda geçmişlerdir.²³⁴

Tabakât kitapları; müelliflerinin, ricâli tabakalar halinde ele aldıkları türden kitaplardı. Her müellif ricâl biyografilerini kendi asrına varıncaya kadar tabaka tabaka sıralamıştır.²³⁵ Ravi biyografileri hakkında eser kaleme alan âlimler ayrıca bu ravilerin isim, künye ve lakaplarının benzeşmesi sebebiyle vuku bulacak hataları önlemek için ayrı başlıklar altında kitaplar dahi hazırlamışlardır. Nitekim künye, lakap ve nesepler hakkında sayılmayacak kadar eser vermişlerdir.²³⁶

c. Tarihi Coğrafya Yazımı

Müslümanlar coğrafya ilmiyle erken dönemde ilgilenmişlerdir.²³⁷ Özellikle hac ibadetini yerine getirmek için bu ilme ihtiyaçları vardı. Diğer ilimlerde olduğu gibi; ilgi ve ihtiyaç sonucu Müslümanlar arasında coğrafya ileri düzeylere taşınmıştır. İlk asırlarda Müslümanlar Çin'den İspanya'ya kadar uzanan bir geniş coğrafyada hayatlarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca Müslümanların fethedilen toprakları daha iyi

²³⁴ Togan, *a.g.e.*, s. 34.

²³⁵ el-Hatîb, Muhammed Accac, *Sünnetin Tesbiti*, trc. Mehmet Aydemir, Yeni Akademi Yay., İzmir 2006, s. 262.

²³⁶ el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 264.

²³⁷ Geniş bilgi için bkz. Ağarı, Murat, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuştan-Gelişimi-Temsilcileri)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.

tanınmak, cizye ve haraç vergilerini düzenli toplayabilmek, posta teşkilatının sağlıklı işleyebilmesi, gibi ilgi ve ihtiyaçlar tarihi coğrafya üzerinde durmayı sağlamıştır. Arapların ticareti ziyadesiyle önemsemelerini de bu yöndeki çalışmaları hızlandıran bir saik olarak görebiliriz. Harita konusu da Müslümanlarca önemsenmiştir. Öyle ki Sicilyalı İdris'in çizmiş olduğu yer küre haritası bugünkü tespitlere oldukça yakındır. Tarihi coğrafyayla ilgili yazılan eserleri şu başlıklar altında tasnif ederek ele alabiliriz.

ca. Fetihlere Dair Kitaplar

Hızla süren İslam fetihlerini kayda geçen eserler vücuda gelmiştir. Bu eserlerin Siyasi, askeri yönü ağırlıktadır. Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *Fütûhü's-Şam*'ı, İbn Abdülhakem'in (ö. 257/870) *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*'i, Belâzurî'nin (ö. 279/892) *Fütûhü'l-Büldân*'ı bu sahadaki eserlere örnektir.

cb. Ülke ve Hanedan Tarihleri

Mahalli tarih yazıcılığının başlangıcı, Abbasîler döneminde hilafetin üç merkezde temsil edilmesiyle başlamıştır. Endülüs Emevîleri, Fatımîler ve Bağdat'taki Abbasîler ile hilafet üç ayrı merkezde, üç farklı halifeyle temsil ediliyordu. Daha sonra Abbasîlerde merkezi otorite zayıflayarak Abbasî halifeleri Büveyhîler'in sultanı altına girmişlerdir. Aynı dönemlerde Türkler İslamiyeti benimseyerek tarih sahnesinde öne çıkmaya başlamışlardır. Aynı şekilde İran topraklarında Bağdat'tan bağımsız Müslüman devletler ortaya çıkmıştır. Abbasîlerin parlak dönemi sona ermiş. Moğol istilasına kadar da eski gücüne kavuşmadan varlığını sürdürmüşlerdir.

656/1258'de Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesiyle halifelik müessesinin almış olduğu ağır darbe sonucunda İslam coğrafyasını bir arada tutan bağ da kopmuştur. Akabinde her bölge için ayrı bir tarih ve tarihçi ortaya çıkmıştır. Bu gelişme sonucunda tarihe ilgili bir Iraklı'nın Yemen tarihinden habersiz kaldığı; yine bir Mısırlı'nın İran tarihine yabancı kaldığı çokça görülmüştür.²³⁸

Genel tarih yazıcılığının yerini büyük ölçüde mahalli tarih yazıcılığının alması, doğal bir sürecin sonucudur. Zira Müslümanlar ilk insanla başlayan tarihlerini yaşanan döneme kadar getirerek işlemiş ve kayıt altına almışlardı. Bu metinler tenkide de tabi tutularak kendini kabul ettirmişti. Abbasîler devrinde başlayan merkezi otoritenin bölünmesi, hanedanların değişmesi, birtakım devletçiklerin oluşması sonucunda siyasi

²³⁸ Çelebi, A., *a.g.e.*, s. 51.

ve sosyal hayatın yeniden yazılması gerekiyordu. Durum itibariyle birbirlerinden ayrı olan bu haberleri aynı eser altında toplamak hem tarihçi için hem de muhatapları olan okuyucu için gereksiz görüldüğünden tarih yazımında bölgesel ele alma geleneği doğmuştur. Zira bunun dışında merak edenler için geçmişe ait zengin bir literatür mevcuttu. Bunu yeniden neşretmenin bir anlamı olmayacağından, yine başka bölgelerin tarihini merak edenlerin ilgili eserler yoluyla istifade edebileceklerinden; tarih yazıcılığı mahalli olma yönünde değişmiştir.

Tarih eserlerine yazılan zeyillere baktığımızda mahalli tarih yazımına doğru bir eğilimi beraberinde doğurduğu da görülür. Zira yazılan zeyiller çoğunlukla Müslümanlar arasındaki merkezi otoritenin bozulduğu dönemlerde yaygın olduğunu görürüz. Dolayısıyla yazılan zeyiller büyük ölçüde müellifin bulunduğu devlet, hanedanlık ve bölgenin haberleriyle şekillenmiştir.

Türk-İslam tarihine ışık tutan eserler de mahalli tarihler arasında zikredilir. Bu eserler birinci elden kaynak niteliğindedir. Gazneliler tarihi için *Tarih-i Beyhakî* ve *Tarih-i Yeminî* eserleri başlıca eserlerdir. Selçuklu tarihi içinde aynı amaca binaen eserler yazılmıştır. Bu eserler Selçuknameler olarak da adlandırılmıştır.

cc. Şehir Tarihleri

Müslümanlar çoğunlukla hâkimiyetleri altındaki şehirlerin tarihlerini çeşitli eserlerde işlemişlerdir. Bu sahada iki türden eserlere rastlamaktayız. Birincisi, başlı başına bir şehrin ele alındığı eserler; ikincisi ise birçok şehri konu eden ansiklopedik şehir kitaplarıdır.

Mekke, Medine, Şam, Kufe, Basra, Fustat (Kahire), Halep, Bağdat, Nişabur, Isfahan, Semerkant gibi başlıca şehirlerin tarihleri mevcuttur. Öyle ki aynı şehir hakkında yazılmış onlarca tarih kitabı mevcuttur. Bu konudaki kitaplar, şehrin kuruluşu ile başlar; tarih içerisindeki gelişmeleri işlenerek devam eder. Şehrin idarecileri, âlimleri ve ileri gelenlerinden meşhur kimselerin hayatlarını konu edinir. Bu türden eserler arasında İbn Asakir'in yirmi cildi aşan *Tarih-i Şam* adlı eseri ve Hatib el-Bağdadî'nin *Tarih-i Bağdad*'ı kayda değerdir. Bu tür eserler mahalli tarih yazıcılığının bir uzantısı niteliğindedir. Bir şehri kuruluşundan başlayarak müellifin yaşadığı zamana kadar detaylı bir şekilde işlenmesiyle oluşturulan kronolojik eserlerdir.

Bir şehirden ziyade tarihte öneme sahip veya önemini koruyan yerleşim yerleri de bir eser altında toplanmak istenmiştir. Bu eserler tarihi coğrafyayı ansiklopedik tarzda bir araya getiren eserlerdir. Yakubî'nin (ö. 284/897) *Kitâbu'l-Buldân*'i²³⁹ bu türden bir eserdir. Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1228) *Mu'cemü'l-Büldan*'ı ise bu sahadaki en kapsamlı eserdir.

cd. Seyahatnameler

İslam toplumunda bu metinler ya ilim uğruna çıkılmış yolculuklar ya devlet hizmetleri için yapılan yolculuklar ya da bazı seyyahların merakı sonucu yapılan seyahatler neticesinde kayda geçenlerden oluşur. En meşhur seyahat kitapları: İbn Cübeyr'in *er-Rihle*'si, İbn Fadlan'ın *Seyahatname*'si, Nasır-ı Hüsrev'in Farsça yazdığı *Sefername*'si ve İbn Battuta'nın *Tufetun'n-Nazzar* adlı seyahatnamesidir.

d. İlimler Tarihi

Müslümanlar ilk asırlardan itibaren farklı ilmi sahalarda çalışarak yetkin eserler ortaya koymuşlardır. Oluşan bu ilmi birikim, ilim adamları ve eserleri hakkında çeşitli kitapların yazılmasını beraberinde getirmiştir. Bu başlık altında iki tür esere değinebiliriz. Bunlardan ilki ansiklopedik mahiyetteki sözlükler, diğeri ise biyobibliyografik eserlerdir.

Müslümanlar büyük ölçüde terimleri içeren hacimli lügatler hazırlamıştır. Bu tür eserler genellikle lisanîyat, ilimler tarihi gibi sahalarda çalışanların üzerinde dikkatle durdukları eserlerdir. Bu eserler basit sözlükler olmaktan ziyade leksikografi ilminin usulüyle yazılmıştır. Kelime ve terimler etimolojik yapıları, farklı zaman içerisindeki kullanışları ve anlamlarındaki değişimler üzerinde durularak hazırlanmıştır. Belli bir ilmin terimlerinden ziyade çeşitli sahalarla ilgili sözcük, kavram, terim, tabir ve deyimlere yer verilmiştir. Bu eserler İslam tarihindeki problematik konuların izaha kavuşturulmasında başvurulması elzem kaynaklardır. Bu tür eserlerin başlıcaları arasında İbn Manzur'un *Lisânü'l-Arab*'ı, Fîruzâbâdî'nin *Kâmusu'l-Muhî't*'i ve Seyyid Şerif Cürcanî'nin *Ta'rifat*'ını zikredebiliriz.

İkinci olarak zikrettiğimiz biyobibliyografik eserlerin (kitabiyât) mevcudiyeti, Müslümanlar arasında dünya tarihinde eşine rastlanmayan bir tedvin asrıyla açıklanması

²³⁹ Eserin Türkçeye tercümesi için bkz. Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

mümkündür. Bu tedvin neticesinde insanlığın bütün ilmi mirası Müslümanlar tarafından keşfedilmiş, ona sahip çıkılmış ve yeniden ortaya çıkarılmıştır. Zamanla da ilmin yegâne koruyucusu olan kitapların tarihinin yazılması doğmuştur. Literatür kitapları ancak ilmin yazılı olarak zemin bulduğu ortamlarda zaruri ve tabii olarak ortaya çıkan eserlerdir. İbn Nedim'in *el-Fihrist*'iyle tek mil bulan bu saha, daha sonra gelen müellifler tarafından devam ettirilmiştir. Esasında kitabiyat eserlerine bakıldığında detaylı bilgiler barındıran kütüphane kataloglarına benzerler. Bu tür eserler büyük ölçüde müelliflerin kitap üzerindeki müşahedeleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bununla beraber bazı eserlerde iktibas yapılan ve atıflarda bulunulan eserler de bu türden eserlerin içeriğini oluşturmaktadır. Sonraki çağlarda Yâkût'un (ö. 626/1228) *Mu'cemü'l-Üdebâ*'sı, Taşköprü-zade'nin (ö. 968/1561) *eş-Şekâiku'n-Numaniyye*'si ve Kâtîp Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-Zünûn*'u ile bu gelenek devam etmiştir. Yakın tarihte müsteşriklerin ilgisi sonucu bu yönde eserler ortaya konulmuştur. Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur*'ünü ve onu tamamlayan Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums*'ını zikredebiliriz.

e. Edebiyat İçerisindeki Tarih Yazımı

Araplar arasında edebiyat İslam öncesinde de büyük bir öneme sahipti. İslamiyetle birlikte Arap edebiyatı dünyaca kabul görmeye başlamıştır. İslam tarihinde ortaya çıkan Şuubiye hareketi Arap edebiyatı üzerine yapılan araştırmaları ve telifleri hızlandırmıştır. Cahiliye devrini de içine alan Arap edebiyatı tarihine dair metinler derlenmiştir. Zamanla bu sahada geniş bir literatür oluşmuştur.²⁴⁰ Bu literatür sayesinde dönemin kültürü ve folkloru muhafaza edilmiştir. Bu tür eserlerin önemini, Emeviler dönemi hakkında bildiklerimizin çoğunun edebiyat kitaplarına dayandığı gerçeği ortaya koyar.²⁴¹ İbn Abdirabbih'in (ö. 328/940) Arap edebiyatı antolojisi mahiyetindeki *İkdü'l-Ferîd*'i, Ebu'l-Ferec el-İsfehanî'nin (ö.356/967), kapsamlı şiir antolojisi, *el-Eğani*'si bu türden eserler arasında zikredilir. İslam tarihinde birçok konuda kaynak olarak gösterilen Cahız (ö. 256/869), tarihi edebiyat içerisinde telif etmiştir. Onu takip eden edipler de aynı şekilde İslam tarihi için zengin bir miras bırakmıştır.

Siyasetnameleri de bu grup içerisinde ele alabiliriz. Siyaset düşüncesinin bir parçası olan siyasetnameler, Bazen hükümdarın bizzat maiyetine, şehzadesine ya da

²⁴⁰ Konuyla ilgili olarak, bkz. Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuubiye*, İşaret Yay., İstanbul 1992.

²⁴¹ Kâşif, *a.g.e.*, s. 90.

tebaasına ögüdü şeklinde yukardan aşağıya; bazen de bilgin veya bilge bir kişinin halifeye, hükümdara yönelik aşağıdan yukarıya verdiği ögütler olarak karşımıza çıkar. Bu ikinci tür Batıda “hükümdarların aynaları” olarak anılır.²⁴² Siyasetnameler tarih ile pratik ahlakın buluştukları eserlerdir. Siyasetnameler dinleyiciye ve okuyucuya çeşitli faydalar sağlamayı arzulamaktadır ki bunları şöyle sıralayabiliriz:

a) Kişinin eğitilmesi, ahlaki yönden bir olgunluk kazandırma. b) Tarihte ibret alınacak anekdotlar aktarmak. c) Sevk ve idare hakkında bilgi verme. Siyasetnamelerin içeriğine göre türleri vardır. Bunlardan layihalar, hükümdara idari işlerle ilgili öneriler sunan ve raporlarla açıklamalarda bulunan eserlerdir.

Arap edebiyatında siyasetname türünden birçok esere rastlamak mümkündür. Bunlar arasında başlıcaları: Abdülhamid el-Kâtib’in *Ahdü Mervan*’ı, İbnü’l-Mukaffa’nın *Kelile ve Dimne*, *Edebü’l-Kebîr*, *Edebü’s-Sağîr* adlı eserleri, Câhız’a atfedilen *Kitabu’t-Tâc*, Maverdî’nin *Nasihâtü’l-Mülûk*’ü, Seâlebî’nin *Âdâbü’l-Mülûk*’ü, Turtuşî’nin *Siracü’l-Mülûk*’ü ve ayrıca Nizamü’l-Mülk’ün Farsça kaleme alınan *Siyasetnâme*’sidir.

Türk edebiyatında, İslam öncesi döneme ait Orhun Kitabeleri’nde Kültigin’in halkına nasihatleri ilk siyasetname örneğidir. Türk-İslam edebiyatının ilk ürünleri de büyük ölçüde ahlak eserleridir ki siyasetnameler de bunların arasında önemli bir yere sahiptir. Yusuf Has Hâcib’in *Kutadgu Bilig*’i bu türden bir eserdir.

f. Genel Tarih Yazıcılığı

Tarih eserleri umumi tarih ve hususi tarihler olmak üzere ikiye ayrılır. Genel tarih yazıcılığı hususi tarih yazıcılığından farklıdır. Genel tarih, insanlık tarihinin bir bütün olarak ele alındığı, kronolojiye bağlı olarak hazırlanan dünya tarihleri için kullanılan bir tabirdir. Umumi tarih olarak da ifade edilir. Hususi tarih yazıcılığında ise bir bölgenin tarihini ele almanın yanında belli konuların tarihi de olabilir. Zira Osmanlı Tarihi bir mahalli tarih şeklindeki bir hususi tarih iken felsefe tarihi, ilimler tarihi, İslam hukuku tarihi, edebiyat tarihi ve dinler tarihi gibi başlıklar da hususi tarihler arasında zikredilir.²⁴³

²⁴² Gündüzöz, Güldane & Gündüzöz, Soner, “Giriş”, *Abdülhamid el-Kâtib – Doğunun Hükümdarı*, İstanbul 2007, s. 35.

²⁴³ Togan, *a.g.e.*, s. 27.

Genel tarih yazıcılığı Müslümanlar arasında yerleşmesi ve olgunlaşması hicri II. asrın ortalarında başlayarak devam etmiştir. Başlangıçta fetihlerle meşgul olan Müslümanlar, bu süre zarfında dini ilimler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Abbasîler dönemiyle birlikte diğer ilimlere ve kadim milletlerin bilim ve düşünce miraslarına karşı ilgi ve iştihak yeni bir dönemi başlatmıştır. Tarih ilmine baktığımızda tercümelerden ziyade bu ilmin doğal bir süreçte ortaya çıkarak şekillendiğini görürüz. Rivayetlerin bir araya getirilerek tanzim edildiği eserlerle başlayan tarih yazımı, usuller belirlenerek bir ilim haline gelmiştir.

İlk dönemlerde Hadis ilminin bir şubesi olarak kabul edilen tarih zamanla başlı başına bir ilim haline gelmiştir. Siyer-megazi ile başlayan kronolojik tarih yazımı halifeleri de içine alarak genişlemiştir. Daha sonra insanlığın geçmiş yaşamlarına dair ne varsa tarih olarak kabul görmüştür. Bu kabul hilkatten başlanılarak yaşanan güne kadarki haberleri bir araya getirerek telif etmeyi doğurmuştur. İslam toplumunda siyasi tarihin yazımı başlangıçta yine halifeler ve onların etrafında cereyan eden fetihler ve çeşitli hadiseler etrafında şekillenmiştir. Fetihlerin işlenmesi savaşlar, sonuçları ve fethedilen bölge hakkındaki haberlerden oluşuyordu.

İlk dönemlerde anekdotlardan oluşan bir tarih yazma geleneği vardı. Bu gelenek, sonraki dönemlerde kronolojiyi dikkate alarak tarih yazma geleneğine dönüşmüştür. Müslümanlardan önce de tarihi kronolojik olarak ele alma usulü mevcuttu. Tekmil tarihi bütün insanlığın hayatını bir tek hayat olduğu telakkisini bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda Yahudilerin taksimatı birçok millete örnek olmuştur. Öyle ki İslam tarihçilerinde yerleşen; Enbiya tarihi, Sasaniler ve Romalılar, Hz. Muhammed'in (sav) hayatı, Hulefa-i Raşidin dönemi, Emeviler, Abbasîler ve sonrası şeklindeki taslak, eski Yahudi sisteminin bakiyesidir. Yahudi sistemi Milattan 5508 sene evvel vaki olduğu varsayılan âlemin yaradılışıyla başlarlardı.²⁴⁴ Hıristiyanlar da bu yöntemi benimsemişlerdir. St. Agustinus (ö. 430) buna daha muntazam bir şekil vermiş ve beşer tarihini altı devire ayırmıştır: 1. Âdem'den Nuh'a 2. Nuh'dan İbrahim'e 3. İbrahim'den Davud'a 4. Davud'dan Benî İsrail'in esaretine 5. Bu esareten İsa'nın doğumuna ve 6. İsa'dan kıyamete kadar.²⁴⁵ Müslümanlar arasında ise İbn İshak kronolojiye ve konulara göre tarihi işleyenlerin ilkidir.

²⁴⁴ Togan, *a.g.e.*, s. 25.

²⁴⁵ Togan, *a.g.e.*, s. 25.

İçerik olarak genel tarih kitaplarına baktığımızda ilk zamanlar peygamberler tarihi ve İslam öncesi insanlık tarihi büyük ölçüde yer tuttuğunu görürüz. Sonraki dönemlerde genel tarih müellifleri, geçmişin öne çıkan olay ve olgularını konu edinir ve yaşadıkları dönemin tarihini de buna ekleyerek eserlerine son noktayı koyarlardı. Kimi tarihçilerde dönemleri ve ait oldukları bölge dışındaki genel tarih kısa tutulur. Reşidüddin’de olduğu gibi; yaşanan çağ ve aidiyet hissi olan milletin tarihi üzerinde ağırlıklı durulurdu. Tarihte süreklilik ve evrensellik algısının sonucu olan bu usul, önemli esarlere yazılan zeyillerle de tebarüz etmiştir.²⁴⁶

Genel tarih yazımında büyük ölçüde siyasi tarihe yer verildiği görülür. Bu tür eserlerde kültür ve medeniyetin ağırlıklı işlenmemesi, İslam tarih yazıcılığında kültür ve medeniyete dair eserlerin farklı başlıklar altında yer verilmesiyle açıklanabilir. Zira Arap dili ve edebiyatı, hadis, fıkıh, coğrafya, biyografi, seyahatname, siyasetname türündeki eserler, kültür ve medeniyete dair büyük bir malumatı barındırır. Diğer bir husus, kültür ve medeniyete ilişkin konular, genel tarih eserlerinde detaylı bir şekilde işlenmiş olsaydı eserin ulaşacağı hacim onu okunamaz hale getirebilirdi. Bu sebeplerden ötürü genel tarih eserleri, siyasi tarih üzerinde yoğunlaşmıştır.²⁴⁷

Genel tarih eserleri bir yönüyle vakayiname özelliğine sahiptir. Tarihçiler, Hz. Âdem ile eserlerini başlatmış olsalar da yaşadıkları döneme dair müşahedeleriyle eserlerini tamamlamışlardır. Özellikle kendi dönemlerini yıllara göre işlemekte itina göstermişlerdir. Yine belli esarlere yazılan zeyiller de, geri kalan tarihi yıl yıl işleyerek dönemin hadiselerini kayda geçmişlerdir. Vakayiname ile yıllıkların yazılması aynı zamanda belirli bir medeniyet seviyesine ulaşmanın kanıtıdır. Müslümanlar arasında vakayiname geleneği de hicri üçüncü asırda başlayarak dördüncü asırda olgunlaşmıştır.

Genel tarih eserlerine baktığımızda iki farklı yöne rastlarız. Bunlardan kimileri eski dönemlere genişçe yer ayırırken yakın dönemler üzerinde az durulur. Taberî bu grup arasında gösterilir. İbn Miskeveyh ve İbn Haldun gibi tarihçiler ise bunun tersi olarak eski çağların tarihini kısaca işlerken yakın dönemler üzerinde fazlaca durmuşlardır.²⁴⁸ İbnü'l-Esîr’de ise bu durum daha dengeli bir yapıya sahiptir.

²⁴⁶ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 75.

²⁴⁷ Kâşif, *a.g.e.*, s. 13-16.

²⁴⁸ Kâşif, *a.g.e.*, s.69.

Genel tarih eserlerinde dikkat çeken hususlardan biri de; tarihçinin bir öncesinde yazılan umumi tarih eserinin tamamlayıcısı olmalarıdır. Tarihçi çoğu zaman bir veya birkaç önemli umumi tarih eserini tetkik ederek onu yeniden şekillendirir ve ilgili eserin kaldığı yerden kendisi yeni bir bölüm ekleyerek tarih eserini tamamlar. Eserlerin isimlerindeki yer alan “tetimme” ve “zeyil” tabirleri bu amacı açık bir şekilde ifade eder. Yalnız bu yeni tarih eseri, önceki tarih eseri üzerinde tasarrufta bulunarak özetlemek ve gereken yerlerde ek bilgilerle açıklama yoluyla şekillenebilir. Aynı zamanda bu çaba, önceki tarih eserin kıymetini fark edip olgunlaştırma eğilimini yansıtmaktadır. Kimi tarihçilere baktığımızda sadece zeyil yazmakla yetindiklerini görürüz. Bu çaba ise yarım kalan bir vakanüvisliği sürdürme gayreti olarak anlaşılmalıdır.

Müslümanlar tarafından yazılan başlıca genel tarih eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

İbn Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), *Kitâbü'l-Maârif*: Yaratılış, Peygamberler, Cahiliye devri Arapları, Hz. Peygamber'in sîreti ve meğazisi, fütuhât, sahabiler, tabîîn, Arap ve Acemlere dair rivayetlerin özeti şeklindedir.

Ebû Hanife ed-Dineverî (ö. 282/895), *Kitâbu'l-Ahbâri't-Tivâl*: Eserini İnan nokta-i nazarı ile yazmıştır. Yakubî'nin *Tarih*'iyle benzeşmektedir. Hz. Âdem'den başlayıp Yezcüderd'in hâkimiyetinin sonuna kadarki hadiseleri ele alır. Kahtan melikleri, Rum kralları ve Türk hakanlarını anlatır. Ardından İmamların ve halifelerin tarihini işler. Halife Mutasım ve Babek isyanına kadar geçen hadiseleri ve savaşları ele alır. İslam öncesi dönem kısa anlatılır. Emeviler dönemine geniş yer ayrılır.

Ya'kûbî (ö. 284/897), *Târîhu Ya'kûbî*: Genel tarihin hûlasasını meydana getirmiştir. Ehl-i Beyt taraftarı olan müellif eski ve bozulmamış Şii geleneğini muhafaza etmiştir. I. Cilt İslam öncesi genel tarihi içerir; 2. Cilt 259/872 yılına kadar gelen halifeleri sırasıyla ele alır. Umumi tarihten ziyade tarihi ansiklopedi olarak tanımlamak gerekir. Şîî olarak tanıtılan müellif Hulefa-i raşidine karşı tutumu gayet müsbettir.

Taberî (ö. 310/922), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk (Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk)*: Hilkatten 302/914'e kadarki tarihi işlemiştir. Eserini hicri yıla göre düzenlemiştir. Eserin son cildinde, yaşadığı dönemde Abbasilerle ilgili bölümde, muhteva bakımından zayıflık görülür. Esere çok sayıda zeyil yazılmıştır. Sonraki tarihçiler ve araştırmacılar

için kaynak oluşturmuştur. Taberî'ye baktığımızda o eserini peygamberlerin geliş sırasına göre düzenlemiştir. Hükümdarı ve tarihi hadiseleri bu akış içerisinde yerleştirmiştir. Taberî ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'den önce hilkati işlemiş, hilkati işlerken de insanın yaratılışından evvel kâinatın, zamanın ve dünyanın yaratılışını teferruatlı şekilde işlemiştir.

Mes'ûdî (ö. 345/956), *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*: Müellifin *Ahabrü'z-Zaman* adlı eserinin hülasasıdır. Hilkatten başlayarak 336/947 yılına kadar (Halife Mutî zamanı) süren genel tarih yazımıdır. Sayısız konuya değinmekle ansiklopedik bir eser ortaya koymuştur. Olaylar yıllara göre değil de milletler, hanedanlar, idareciler ve bölgelere göre düzenlenmiştir. Belirleyici olan konu başlıklarıdır. İbn Haldun da bu yöntemi takip etmiştir. İslam mezhepleri ve diğer dinlere özellikle Zerdüştliler ve Sâbiîler'e dair birçok ayrıntılı bilgi içerir.

Makdisî (ö. 355/965), *Kitabü'l-Bed' ve't-Târîh*: 356/967'de tamamlanana eser, siyasi tarih kadar dinler ve mezhepler tarihi bakımından da önemlidir.

Hamza el-İsfehanî (ö. 360/970), *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*: 360/970'den öncesinin tarihini içerir. Kronolojik bir dünya tarihi mahiyetindedir. Büveyhîler'le onların mensup oldukları Deylemliler'e yer vermiş olan en erken kaleme alınan eserdir. Eserini 351/962 yılında tamamlamıştır. On bölümden oluşan eser, sırasıyla, İran, Roma, Yunan, Mısır (Kıptî), İsrâîl, Lahmîler, Gassânîler, Himyerîler, Kindeliler gibi İslâm öncesi devlet ve hanedanlarıyla İslâmî dönemdeki Kureyş-Arap-İslâm devlet ve hanedanlarının tarihlerini içermektedir. Tarihçi, hacimli olmayan bu eseriyle oldukça dikkatli ve tenkit fikrine sahip bir araştırmacı olduğunu ortaya koymuştur. Eski İran (Fürs) haberleri ile ilgili olarak “Bunlar, bütünüyle doğru değildir” der, ardından araştırmaya ve mukayeseye koyulur ve ilgili haberler arasındaki boşlukları göstermeye çalışır. Tarihçinin araştırmacı ruhu ve dikkati elde ettiği kaynakların seçimine gösterdiği ilgi ile en otantik kaynakların seçiminde de kendisini belli eder. O eski İran tarihi ile ilgili olarak Zerdüş'tün kitabı Avesta dâhil olmak üzere daha önce yazılmış en az sekiz İran tarih kitabını birleştirir ve bunların haberlerini birbirleriyle mukayese ederek kitabın bir bölümünü oluşturur ve ayrıca hükümdarların hükümdarlık müddetlerini tespit için birçok Zîc'lere başvurur. Benzer şekilde Yahûdi/İsrâîl, Grek ve Roma tarihi için Yahûdî ve Bizans bilgi kaynaklarını kullanmaya önem verir.

Arap/İslâm tarihi için ise birçok siyer kitabı ve et-Taberî gibi büyük tarih kaynaklarına yönelir. Ayrıca şahidi olduğu bazı olaylara da eserinde yer verir.²⁴⁹

İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec (ö. 597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi-Ümem*: Biyografi ağırlıklı bir tarih eseridir. Selçuklular zamanındaki Irak-Bağdat tarihi bakımından önemlidir. Kitapta olaylar 573/1177 yılına kadar gelir.

İbnü'l-Esîr İzzeddin (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*: Hilkatten 628/1231'e kadar dünya tarihini ihtiva eder. H. 302'ye kadarki tarihi, diğer kaynaklardan ilavelerle Taberî tarihini kısaltmıştır. I. ciltte Taberî'nin metninde bulunmayan İslam'dan önceki savaşlar "Eyyâmü'l-Arab" hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Yıllara ait çerçeve içerisinde olayları bölümlere ayırır. Sonraki tarihçiler için standart bir kaynak haline gelmiştir. İbn Vasıl, Sıbt İbnü'l-Cevzî, Barhebraeus (Ebu'l-Ferec), Ebu'l-Fida, Baybars Mensurî, İbn Kesîr, Yafî gibi tarihçiler büyük ölçüde İbnü'l-Esîr'e dayanmışlardır.

Reşidüddin Fazlullah (ö. 718/1318), *Camii't-Tevârih*: Tarih yazarken muayyen bir sistem kullanmış bir dünya tarihidir. Bu sistem Çin, Moğol ve Uygur tarih yazma geleneğine dayanır. Tarihi ilk kaynaklar yoluyla yazmayı tercih etmiş. İlhanlı devletinin evrak hazinesinden istifade etmiştir. İlhanlılar ülkesinin iktisadî, idarî ve kültürel meseleleri hakkında geniş malumat vermiştir. Moğol hanedanlık tarihinden oluşan ilk bölümü Olcaytu tarihçesi ile tekmil edilmiştir. İkinci bölüm Hindistan, Çin ve Avrupa tarihini içerir. İslam kaynakları tarafından Türk tarihinin ihmal edilmiş noktalarını gelecek nesillere aktarmıştır.

Zehebî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslam*: 700/1300 yılına kadar gelen bir İslam tarihidir. Tabakalara ve tabakalar yıllarla göre ayrılmıştır. Biyografi ağırlıklı olan eser 40 ciltten oluşmaktadır. Müellifin *Târîhu Düveli'l-İslam*'ı bu eserin muhtasarı durumundadır.

İbn Kesîr (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*: Genel tarih yazıcılığı sergilenmiş. Haberler İsrailiyât ayıklanmış. Kur'an ve Hadis ilk dönem İslam tarihi için kılavuz mesabesinde görülerek istifade edilmiş. Hicretten sonra yıllara göre 737/1337 yılına kadar ki olayları işlemiştir.

²⁴⁹ Güner, Ahmet, "Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (I)", *DEÜİFD*, İzmir 2004, sy. XX, s. 3-27; "Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (II)", *DEÜİFD*, İzmir 2005, sy. XXI, s. 57-75.

İbn Haldun (ö. 808/1406), *Ünvanü'l-İber*: Kuzey Afrika'da hüküm sürmüş hanedanlıklar ve Berberilerin tarihi açısından önemli bir eserdir. Başta tafsilatlı bir Kuzey Afrika ve Berberiler tarihi yazmış daha sonra bunu genişleterek Büyük bir Umumî tarih şekline dönüştürmüştür. Doğu İslam tarihi bakımından zayıftır.

Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451), *İkdü'l-Cüman fî Târîhi Ehli'z-Zaman*: 850/1447 yılı olaylarıyla sona erer. Sultan III. Ahmed zamanında Osmanlıcaya tercüme edilmiştir.

Mirhond el-Belhî (ö. 903/1498), *Ravzâtü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefa*: Farsça yazılan bu tarih yaratılış ile başlar; 929/1523 yılına kadar gelir. Kitabın yedinci (son) cildini torunu Hondmîr yazmıştır. Hondmîr'in (ö. 942/1535), *Habîbu's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer'i*²⁵⁰ ise hilkatten başlayarak Şah İsmail'in öldüğü yıl olan 931/1524 yılına kadar gelir. Eserin Timurluların son devirleri ile Safevîler devrinden bahseden kısmı son derece orjinaldir.

Ansiklopedik tarzda yazılmış tarih eserleri de mevcuttur ki bunlarda genel tarih yazıcılığı arasında zikredilir. Memlûkler devrinde yaşayan tarihçiler arasında, ansiklopedik mahiyette eser verenler olmuştur. Nüveyrî (ö. 732/1331; *Nihayetu'l-Erab fî'l-Funûni ve'l-Edeb*), İbn Fadlullah el-Ömerî (ö. 749/1349; *Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib*) ve Kalkeşandî (ö. 821/1418; *Subhü'l-A'şâ fî Sinaati'l-İnşâ*) ansiklopedileriyle; Memlûkler devrinin ilimler tarihinde “ansiklopediler çağı” olarak tanınmasını sağlamıştır.²⁵¹ Ayrıca Kadı Said el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070) *Tabakâtü'l-Ümem*'i Medeniyetler tarihinin özetlendiği önemli bir eserdir.²⁵²

5. Tarih Usulü ve Felsefesi

Müslümanlar tarih yazımıyla uğraştıkları gibi tarihin mahiyeti, usulü ve gayesiyle de ilgilenmişlerdir. Tarihin ne olduğu; nasıl olması gerektiği ve tarihin niçin var olduğu sorularını sormuş ve cevaplar bulmuşlardır. Bunun neticesinde tarihçilik, tarih usulü ve tarih felsefesi gibi alt dallar oluşmuştur.

²⁵⁰ Genel tarih eserleri hakkında daha geniş bilgi için şu eserlere bkz.: Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine*; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*; Seyyide İsmail Kâşif, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metotları*; Şakir Mustafa Dayyif *et-Târîhul-Arabi vel-Müerrihun*.

²⁵¹ Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, *DİA*, Ankara 2004, c. 29, s. 95.

²⁵² Şeşen, *a.g.e.*, s. 90.

Tarihin tanımı ve faydası hakkında yazılanlar genellikle kısa olarak ifade edilmiştir. Tarih ilmi, tarihçilerin mukaddimeleri, ilimler tarihine dair kitaplarda geçen tarih bahsi ve bizzat tarihçilik üzerine yazılan eserlerle ortaya konulmuştur. Muhyiddin el-Kafiyeci'nin (ö. 879/1474) *el-Muhtasar fi İlmi't-Tarih*'i ile Sehavî'nin (ö. 902/1497) *el-İlan bi't-Tevbîh limen Zemme't-Tarîh* adlı eserleri tarih ilmi üzerine yazılmış müstakil eserlerdir.

Tarih kişiye hayatı yaşamayı öğretir, geçmişteki insanların yaşantılarını mülâhaza etmek tecrübe dağarcığımızı genişletir. Böylece uzun ömürler süreriz; çünkü bizden öncekilerin ömürlerini de kendi ömürlerimize katmış oluyoruz.²⁵³ Tarihin insan eğitimi üzerindeki etkisi inkâr edilemez bir gerçektir. İnsan da aile köklerine bağlılık esastır. Hangi dönemde olursa olsun eğitimde bu esas mevcuttur. Her tarihi geçmişin temelinde her zaman bir nesep gerçeği vardır.²⁵⁴

İslam düşüncesinde Allah'ın iradesiyle tarih telakkisi birbiriyle barışıktır. Hâkim düşünceye göre her şey Allah'ın iradesiyle vücuda geliyorsa da, Allah her şeyi muayyen bir kanuna göre yapmak adedini icat etmiştir.²⁵⁵ Zira bu kanun sünnetullah olarak bilinir. Ayeti kerimede “Allah'ın, öteden beri süregelen kanunu budur. Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.”²⁵⁶ Kanun olarak meali verilen ibare sünnetullah olarak ifade edilmiştir.

İbnü'l-Esîr *el-Kâmi fi't-Târîh*'in mukaddimesinde kişiye sağladığı yaraları şöyle sıralar: “Kişinin sebep sonuç ilişkileriyle birlikte hadiseleri bilmesi; çeşitli tecrübeler edinmesi türünden bir yarar sağlar ki o kimse artık ne denli bir olayla karşılaşsa o olayın ya tıpkısını yahut benzerini daha önce gördüğünü fark eder, anlar. Dolayısıyla akıl ve fikir yönünden üstünlük kazanır. Böylece kendisine uyulan, ardından gidilen bir kimse konumuna gelecektir.”²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, tarihin topluma ve devletlere sağladığı faydayı şöyle ifade eder: “Halkın başında bulunan emirler, tarihteki zalim ve despotların yaptıklarını gördükçe, dilden dile dolaşan fesat yıkım ve sair fenalıkları okuyup öğrendikçe kendilerine bir çeki düzen verecekler, böyle şeyleri yapmaktan kesinlikle kaçınacaklardır. Öte yandan adil yöneticilerin, dünyadan göçüp gittikleri halde hala unutulmayan, övgü ve minnetle anılan devlet adamlarının

²⁵³ Çelebi A., *a.g.e.*, s. 30.

²⁵⁴ Çelebi A., *a.g.e.*, s. 31.

²⁵⁵ Togan, *a.g.e.*, s. 145.

²⁵⁶ Fetih, 48/23.

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/5.

ülkelerini tehlikenin her türlüünden nasıl koruyabildiklerini, ileriye görerek sezen keskin dehalarını da öğrenmiş olacaktır.”²⁵⁸

Sehâvî, tarih okumanın faydalarından şöyle söz eder: Fazilet, cömertlik, vefa ve güzel ahlak gibi güzel hasletlerle bezenmiş kahramanlık ve feraset timsali büyüklerden söz etmek gönüllerde yüce duygular uyandırır, büyük ilere karşı şevk meydana getirir.²⁵⁹

Taberî, İbn Miskeveyh, İbnü'l-Esîr gibi tarihçiler mukaddimelerini kısa tutarak tarih felsefesi ve usulüne dair genel ifadelerle yetinmişlerdir. Bu tavır Müslüman tarihçilerin çoğunda aynıdır. Örneğin tarihin faydaları konusunda malum-i ilam olmaması için kısaca bahsetmekle yetinmişlerdir.

Tarih nedir sorusunu verilen cevabı tarih mevzusu nasıl tetkik edilerek işlenmelidir sorusu izler. Tarih nasıl işlenir sorusunu konu eden ilim, tarih usûlüdür.²⁶⁰ Tarih usulü farklı bir mevzu olmakla birlikte tarih felsefesi ile iç içedir. Her ikisi de aynı tarihçilerce farklı şekillerde ele alınmıştır. Kimi tarihçiler tarih yazımına dair usuller ortay koyma hususunda ayrı bir çaba içerisine girmişlerdir. Yalnız tarihçilerin çoğu bu konu üzerinde fazlaca durma gereği hissetmedikleri de vakidir. Bu da tarihinin tarih usulünün ilkelerinin farkında olduğu ve eserini yazmak konusunda yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır.

Müslümanlar farklı birçok ilmi sahada farklı kültür ve medeniyetlerden tercüme yoluyla etkilenmişlerdir. Tıp, felsefe, riyaziyat, coğrafya, astronomi, mantık gibi sahalarda Yunan, İran ve Hint medeniyetlerinin birikimlerinden doğrudan istifade etmişlerdir. Fakat tarih eserleri arasında Yunan ve Roma eserlerinden hiçbiri Arapçaya tercüme edilmemiştir. Thukydides, Polybios ve Tacitus'un eserleri Müslümanlarca meçhul kalmıştır. Müslümanların tarih telakkisi daha çok Arap ve Fars rivayetleri tesiri altında tekâmül etmiştir. İslam'ın ilk devirlerinde hadis ve fütuhat eserleri adı altında rivayetçi tarih tasnifi izlenmiştir. Fakat başlangıçta tarih felsefesiyle alakadar olamadılar. Hadislerin sıhhati uğrunda Hadis Usulünü geliştirmişlerdir. Bu sayede Araplarda rivayetleri tenkit geleneği yerleşmiştir.²⁶¹

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/5.

²⁵⁹ Sehavî, *el-'İlan bi't-Tevbîh limen Zemme't-Tarih*, s. 33.

²⁶⁰ Togan, *a.g.e.*, s. 2.

²⁶¹ Togan, *a.g.e.*, s. 146.

Tarih felsefesi genelde felsefenin konuları arasında gösterilir. Hatta onun bir dalıdır; dolayısıyla hemen her filozofun bir tarih felsefesi vardır. Bununla birlikte tarih ilmiyle meşgul olan kimsenin “niçin tarih” sorusuna eğilmesi ve buna karşılık olarak ileri sürdükleri tarih felsefesi olarak adlandırılır. Özellikle bu çerçevede tarihin faydaları, tarihin önemi, tarihin ne olduğu, tarihin nasıl ele alınacağı etrafındaki konular irdelenir.

Tarih usulü, tenkide tabi tutulan tarihle birlikte ortaya çıkar. Tarih felsefesinin gündeme gelmesi ise medeniyetler tarihinin işlenmesiyle mümkündür. Genel tarih yazıcılığını sürdürmüş olan Müslüman tarihçilerden Mes’ûdî, Hamza el-İsfehanî, İbn Miskevî, Birûnî, Kadı Said el-Endelüsî, İbnü’l-Esîr, Reşidüddin Fazlullah ve İbn Haldun dünya tarihini bir medeniyet tarihi düzleminde ele almışlardır. Bu nedenle tarih felsefesi konusunda fikir serdetmekten geri durmamışlardır.

Müslüman tarihçilerin ortaya koyduğu tarih felsefesini iki yolla ortaya çıkarabiliriz. Bunlardan ilki eserin mukaddimesinde müellifçe belirtilen eserin yazılış gayesi ve usule dair açıklamalardır. Bu bölümden tarih felsefesine konu olacak veriler kolayca çıkarılarak düzenlenebilir. İkinci yol ise eserin içerisine yayılmış, tarihçinin olayı aktardığı sırada veya akabinde ortaya koyduğu felsefi yaklaşımlardan tarih felsefesini görmektir.

Daha sıhhatli bir tarih yazımı için Müslüman tarihçiler, tarihe yardımcı ilimlerden de istifade etme yolunu izlemişlerdir. Birûnî, tarih meselelerini aydınlatmak için arkeoloji hatta jeoloji ve iktisadiyata ehemmiyet vermiştir. Keza tarihe hurafi fikirlerin karışmasına karşı şiddetli sözler serdetmiştir. Din ile devleti ikiz telakki etmiş. Yalnız dini ve milli hislerin tesiri altında kalmadan tarih yazmanın lüzumundan bahsetmiştir. Hint medeniyeti tarihini bu esasa yazmıştır. Birûnî tarih felsefesine dair fikirlerini müstakil bir eser olarak yazmamıştır. Onun tarih telakkisini ve felsefesini belirten yazılarına, Hint medeniyetine dair yazılan *Tahkîku mâ li'l-Hind*'de, *Âsârü'l-Bakiyye*'sinde rastlamaktayız.²⁶² Birûnî rivayetlere temkinle yaklaşır. Rivayetleri kabul etme konusunda tarihçinin bir tercihe sahip olduğunu, tercih sırasında haberin sıhhati için tenkid yapılması gerektiğini belirtir. Tarihi olaylardan makul, belirgin olanları tercih etmenin yanında uzman kimselere de teyit ettirilmesi gerektiğini ifade eder.²⁶³

²⁶² Togan, *a.g.e.*, s. 147.

²⁶³ Togan, *a.g.e.*, s. 153.

Birûnî'nin birçok farklı ilmi sahada uzmanlaşması, aynı zamanda tarih için usuller belirlemesini doğurmuştur. İbn Miskeveyh'in ise bir filozof ve edip olması tarih tasavvuru ve felsefesi üzerinde durmasını sağlamıştır.

İslam tarihçileri arasında İbn Haldun ise bizzat tarih felsefesi üzerinde durarak *el-İber*'in mukaddimesini yazmıştır. Neticede tarih eseri geri planda kalmış; eserin mukaddimesi öne çıkarak büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Dolayısıyla İbn Haldun diğer İslam tarihçilerinden farklı bir konuma sahiptir. İbn Haldun'u "Kendi semasında tek yıldız" olarak tanımlayan Cemil Meriç, *Mukaddime*'yi "anasız doğan çocuk" ifadesindeki iltifatı hak eden düşünce tarihindeki yegâne eser olarak takdim eder. İbn Haldun üzerinde araştırma yapanların özellikle müsteşriklerin *Mukaddime*'deki terkinin kaynağını arama yönündeki çabalarının boşa çıkmasına vurguda bulunur. Meriç, şöyle devam eder: "İbn Haldun'cuların tek başarısının kullanılan malzemenin menşeiini tesbitten ibaret... Kılı kırk yaran bu araştırmacıların üzerinde ittifak ettikleri hüküm şu: İbn Haldun'un iki kaynağı vardır: İslam tarihçileri ve kucağında yaşadığı çevre."²⁶⁴

İbn Haldun *Mukaddimesi*'nde tarih, toplum ve felsefeyi mezcederek tarihin felsefesini ortaya koymuştur. Aynı zamanda İbn Haldun modern çağın önemle üzerinde durduğu sosyoloji ilminin konuları üzerinde durarak bu yönde ilkeler tespit edilmiştir. Aynı zamanda Kadı Said el-Endelüsî (ö. 462/1070) *Tabakâtü'l-Ümem*'inde ilk olarak milletlerin yükseliş ve çöküş sebeplerini işlemiştir.²⁶⁵

B. IV./X. ASIR TARİH YAZICILIĞINDA İKİ TAVİR

Müslüman tarihçilerin farklı sahalarda uzman ve çeşitli sınıflara mensup kişiler arasından çıktığını görmekteyiz. İslami ilimlerde öne çıkmış âlimlerden büyük İslam tarihçileri çıkabildiği gibi edipler, saray görevlileri arasından da İslam tarihçileri aynı şekilde çıkabilmiştir. İslam tarihçilerini bir bütün olarak ait oldukları sınıfa göre kesin olarak ayırmak zordur. Fakat h. IV. asır tarihçilerine baktığımızda ait oldukları sınıf itibarıyla iki tür tarihçiye rastlarız. Bunlardan biri, hadis usulüyle eserlerini yazan aynı zamanda fakih ve muhaddis vasfını taşıyan tarihçiler; diğeri ise sarayda yaşayan kâtip ve nedimlik gibi görevler ifa eden, edip olarak anılan tarihçiler.

²⁶⁴ Meriç, Cemil, *Umrandan Uygurluğa*, "Kendi Semasında Tek Yıldız", İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 158-159.

²⁶⁵ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 83.

Bizim bu bölümde böyle bir sınıflamada bulunmamızın nedeni, İbn Miskeveyh'in yaşadığı dönemde hadis ile tarih ilminin birbirinden ayrılmaya başladığı dönem olmasıdır. O döneme kadar hadisin bir alt dalı olarak görülen tarih, başlı başına bir ilmi disiplin haline dönüşmüştür. Bu bir dönüm noktası niteliğindedir.²⁶⁶ Fakat şu da unutulmamalıdır ki sonraki dönemlerde tarih ile hadis birbirinden tamamen uzaklaşmamıştır. Hadis-tarih ilişkisi devam etmiştir. Yazılan tarih eserleri dini ilimlerde öne çıkmış âlimler tarafından yazılmaya devam etmiştir. Aynı zamanda büyük bir muhaddis olan İbnü'l-Esîr, İslam tarihi konusunda en önemli eserlerden biri olan *el-Kâmil*'i telif etmiştir. Osmanlı devrindeki tarihçilere baktığımızda kimi yerde devlet adamlarını, kimi yerde âlimleri, kimi yerlerde de Ahmet Cevdet Paşa gibi hem ulema hem de devlet ricali unvanını bir arada taşıyan tarihçilere şahit oluruz.

1. Muhaddis, Fakih Tavrı

Muhaddis usulüyle hareket eden tarihçiler sahih, zayıf, uydurma tüm rivayetleri kaydetme yolunu izlemişlerdir. Metin tenkidi üzerinde durulmamıştır. Rivayetin kaynağına vurguda bulunmuşlardır. Şayet metin tenkidine de zaman ayırmış olsaydılar aktardıkları haberler pek aza inecekti. Dolayısıyla sonraki ilim adamları sadece kendilerine uygun buldukları sınırlı haberlerle yetinmek zorunda kalacaklardı. Bu da tarih olarak karşımıza çıkan geniş bir malumatın kaybolmasını beraberinde getirecekti. Togan'ın ifade ettiği gibi: Biz yalnız geçmiş zamanları değil, kendi zamanımızın vakalarının çoğunu bile başkalarının rivayetlerinden, yazılarından, onların çıkardıkları resimlerden öğrenmek mecburiyetinde kalıyoruz.²⁶⁷ Bu bakımdan tarih yazımı için başta gerekli olan şey vuku bulan hadiselerin birileri tarafından nakledilmiş olmasıdır.

Muhaddis tavrına sahip tarihçilerin en büyük ismi Taberî, rivayetler konusundaki düşüncesini şöyle dile getirir: Geçmişteki dönemler hakkında naklettiğimiz rivayetlerden bazılarını, doğru ve gerçek bulmayıp karşı çıkanlar olacaktır. Bu kimseler bilmelidir ki bu haberler bize ulaşan rivayetlerdir. Onları biz uydurmadık, bize nakledildiği şekilde aktarıyoruz.²⁶⁸ Taberî tefsirde, hadiste ve fıkhıta imamdır. Taberî'nin her türlü haberi kaydetmesi rivayetlerin kaybolma tehlikesi konusunda duyduğu kaygıdan kaynaklanmaktadır. Muhyiddin Hatib'in ifadesiyle bir savcı eline geçen, davaya delil

²⁶⁶ Khan, "Miskawaih and Arabic Historiography", *JAOS*, 1969, Vol. 89, No. 4, s. 710.

²⁶⁷ Togan, *a.g.e.*, s. 36.

²⁶⁸ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I/8.

teşkil edecek her şeye sarılır. Bunların daha sonra yerli yerince değerlendirileceği düşüncesiyle hareket eder. İşte Taberî tarih konusunda bu anlayışla hareket etmiştir.²⁶⁹ Kendisinden sonra gelen İbn Miskeveyh, İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Fida, Zehebî ve İbn Haldun gibi tarihçiler Taberî tarihini kaynak olarak kullanmışlardır. Öyle ki Taberî'den sonra gelen tarihçiler İslam'ın ilk dönemleri için yeniden rivayetleri araştırma ve derleme gereği duymamışlardır. Taberî'yi doğrudan kaynak olarak göstermeyi yeterli bulmuşlardır. Sadece Vâkıdî (ö. 207/823) ve Belâzurî (ö. 279/892) gibi aynı konuma sahip eserlerden eklemeler yapmışlardır. Yaptıkları farklı şey, Taberî'nin bıraktığı yerden tarih yazmaya devam etmektir.²⁷⁰

Taberî'nin tarihinde görülen özelliklerden biri de son cildinde yani yaşadığı döneme ait haberlerde muhteva yönünden zayıflık görülmesidir. Zira idari müesseselerin karmaşık bir hal almasından; bürokratlar, saray mensupları ve askerlerle doğrudan münasebet kurabilenlerin birçok haberin en sağlam kaynağı haline geldiği bir dönem başlamıştır. Dolayısıyla İslam tarih yazıcılığında muhaddis tavrının tek başına yeterli olmayacağı ortaya çıkmıştır.²⁷¹ Fakat muhaddis tavrı Taberî'yle birlikte tamamen son bulmamıştır. Öyle ki el-Kafiyeci (ö. 879/1474) ve Sehâvî (ö. 902/1497) tarihe hadis ilminin bir şubesi olarak bakmaya devam etmişlerdir.

2. Kâtip, Nedim Tavrı

Müslümanlar arasında tarih başlangıçta hadis ilminin bir şubesi niteliğindedir. Eyyamü'l-Arab ve başka milletlerin tarihinin yanında Kur'an'daki haberlerle Müslümanlar tarihle muhatap olmuşlardır. Bunların dışında tarihi konular Hz. Peygamber'in haberleriyle zenginleşmiştir. Hz. Peygamber'in sünnetini tespit eden muhaddisler İslam öncesine ve Hz. Peygamber'e dair haberleri birer muhaddis edasıyla kaydetmişlerdir.

Genel tarih eserlerinin ilk örneklerini büyük ölçüde muhaddisler veya bu yöntemi takip edenler vermişlerdir. Hicri III. asırla birlikte muhaddis geleneği dışında tarihçiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Ebû Hanife ed-Dineverî (ö. 282/895) ve Ya'kûbî (ö. 284/897) gibi tarihçilerle bu eğilim değişmeye başlamıştır. Zira kâtipler ve nedimler

²⁶⁹ el-Kardavi, Yusuf, *Müslümanın Temel Kültürü*, çev. Yekta Saraç, Risale Yay., İstanbul 1995, s. 99.

²⁷⁰ Gibb, Hamilton R. A., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak v.d., Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 135.

²⁷¹ Kâşif, a.g.e., s. 45.

tarih yazmaya başlamışlardır. Kâtip ve nedimler, “edep” kültürüyle beslenen bir sınıf olduğundan tarihi, hadis ilminden ayrı bir saha olduğu bilinciyle hareket etmişlerdir. Zira onlar, İslam öncesinde diğer milletlerin haberlerini, eski İran kaynaklarına müracaat ederek vermeyi tercih etmişlerdir. Bunu yanı sıra siyasi tarih yazımı çoğunlukla saray mensuplarının eline geçmiştir.²⁷²

Müslüman tarihçilere baktığımızda onların büyük çoğunluğu, gerekli imkân ve şartlar uygun olduğu için doğrudan ve bağımsız olarak tarih yazıcılığına yönelebilmışlerdir. Bu işi, yönetimdeki birinin emir ve arzusuna göre yapmıyorlardı. İslam tarihçileri arasında hükümdarlarla yakın münasebet içinde bulunan vezir, kâtip, nedim ve kadılar bulunmasına rağmen istisnalar hariç halife ve emirlere bağlı resmi tarihçiler yoktu.²⁷³ Resmi tarihçi sıfatını taşıyanlara örnek olarak İzzüd'd-Devle'nin divan kâtibi Ebû İshak İbrahim es-Sâbî (ö. 384/944) gösterilebilir. Büveyhîler tarihi ile ilgili olarak Sâbî'nin *Kitabü et-Tâcî fî Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye* adında bir eseri bulunmaktadır. İbn Miskeveyh'in de aynı zamanda *Tecâribü'l-Ümem*'de nakillerde bulunduğu eserdir.²⁷⁴

C- İBN MISKEVEYH'İN TARİH YAZICILIĞI

İbn Miskeveyh, hadis ilmiyle tarih ilminin birbirinden ayrılmaya başladığı dönemde tarihini yazmaya başlamıştır. O tarih ilminin başlı başına bir disiplin olduğu bilinciyle hareket etmiştir. Sıhhatli rivayetlere dayanarak genel bir tarih yazmayı denemiştir. Eserin mukaddimesinde belirttiği ilkelere bağlı kalarak eserini sonuçlandırmıştır.

İbn Miskeveyh, bir İranlı olmakla birlikte çağının Arap kültürünü de güçlü bir biçimde yansıtır. İslam tarihi denildiği vakit kimi yerlerde Arap tarihiyle aynı anlamda kullanılmakta ise de bu ifade yanıltıcı olabilmektedir. Araplar arasında doğan İslamiyet hızla yayılmış, bunun sonucunda farklı milletlerden oluşan bir Müslüman topluluk oluşmuştur. Arapça tarih yazımı büyük ölçüde İslamiyet'le birlikte neşet etmiştir. Arap olmayan Müslümanlar arasında da Arapçanın ilim dili olması münasebetiyle birçok

²⁷² Gibb, *a.g.e.*, s. 137.

²⁷³ Kâşif, *a.g.e.*, s. 61.

²⁷⁴ Zeki Muhammed Hasan, *Dirasat fi'l-Muvazene*, s. 14-15.

sahada olduğu gibi tarih eserleri de Arapça yazılmıştır. İbn Miskeveyh'in Arap tarih yazıcılığı arasında zikredilmesini bu bağlamda ele almamız gerekmektedir.

İbn Miskeveyh'in tarihçiliği ile ilgili genel yaklaşımlar şöyledir: Rasyonalist bir tarihçidir. Gerçek dışı, hayal ve mitlerden tarihin arındırılması düşüncesini savunmuştur. Vakıa tenkitine ağırlık vermiştir. Yaşadığı çağın siyasi ve ekonomik gelişmelerine de değinmiştir. İbn Miskeveyh eserinde aynı zamanda faydacılığı (pragmatizm) benimsemiştir. Bu da onun bir ahlak âlimi ve edip olmasından kaynaklanmaktadır.²⁷⁵

İbn Miskeveyh, modern dönem tarihçilerinin taşıdıkları özelliklere sahip bir tarihçi olarak tanıtılır. İbn Miskeveyh'i diğer tarihçilerden ayıran özelliklerden biri de onun sahip olduğu tarih tasavvurudur. Oryantalistler özellikle onun tarih algısının, modern tarih anlayışına oldukça yakın bir mahiyet taşıdığını zikrederler. Özellikle tarih kavramına getirdiği yorum, vakıa tenkidi, tarihi hurafelerden arındırması, yaşadığı dönemin siyasi ve iktisadi konularına olan vukûfiyeti ve bu konularda görüş belirtmesi İbn Miskeveyh'in modern tarihçileri andırdığı kanaatini pekiştirmiştir.²⁷⁶

İbn Miskeveyh'in sahip olduğu tarih tasavvurunu *Tecâribü'l-Ümem*'in mukaddimesine baktığımızda kolaylıkla görebiliriz. Kısa mukaddimesinde İbn Miskeveyh tarih tasavvurunu ortaya koyar. Yine onun eserde yer yer karşılaştığımız tarih konusundaki kısa olarak ifade edilen kanaatleri bu tasavvuru destekler. Ayrıca İbn Miskeveyh'i diğer tarihçilerle karşılaştırdığımızda onun olay ve olguları ele alırken işleyiş tarzı ve tercihlerinde farklılıkla karşılaşıyoruz ki bu da onun tarih tasavvurunu ortaya çıkarır.

Mukaddime de bireysel ve toplumsal hayatta yaşanmış her türlü insani tecrübeden istifade edilmesinin mümkün olduğunu belirtir. Bu yaşantılar aynen tekrarlanmasa da benzerleri mutlaka tekrarlar durur. Kişi bu olayları bilir değerini takdir ederse bu tecrübeyi hayatına rehber kılar. Bu da onun hayatında karşılaştığı durumlarda uygun adımlar atmasına yardım eder. Tuttuğu bu yolda onu selamete kavuşturur ve kişi mutluluğu yakalar. İnsanın tek başına hayatında her şeyi yaşayıp dersler çıkarması mümkün değildir. Aynı şekilde olayların hangi sonuçları doğuracağını kestirmesi kolay

²⁷⁵ Khalidi, Tarif, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 170-176.

²⁷⁶ Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leyden-Brill 1952, s. 119; Khan, "Miskawaih and Arabic Historiography", *JAOS*, s. 710.

değildir. Dolayısıyla insan başkalarının tecrübelerine, rehberliğine ihtiyaç duyar. Bu ihtiyacını da büyük ölçüde tarihi haberler karşılar.²⁷⁷

İbn Miskeveyh, mukaddimesinde tarih ilminin önemine değindikten sonra tarihi haberleri, tarih olarak anlatılan ve yazılanları eleştirerek devam eder. Tarih olarak anlatılanların büyük bir çoğunluğunun hurafe ve destanlardan oluştuğunu, hakikatten uzak bu haberlerin hayatta istifade edilecek tecrübeler olmadığını ve bunların dinleyenin uykusunu getirmekten başka bir işe yaramadığını belirtir. Sadece vakit geçirmeğe yaradığını söyler.²⁷⁸

İbn Miskeveyh'in tarih eserinin ilk muhatapları genel okuyucu olmayıp; saray ve ordu mensupları başta olmak üzere seçkin insanlardır. Onlara eseriyle sağlamak istediği katkı tarih bilincidir. Bu bilinci "tecrübe" olarak ifade eder. Onun tarihi "tedbir, hile, idare, siyaset, rey, ittifak, ğadr" gibi anahtar kelimeler etrafında şekillenir. Bunun yanında o tam teşekkül bir genel tarih yazmayı da düşünmemiştir. Seçici davranarak belli konulara vurgu yapan bir tarih usûlüyle eserini inşa etmiştir. Onun tecrübe diye kastettiği, beşeri tedbirlerdir ki bunu günümüz ifadesiyle strateji olarak düşünebiliriz. Yine "hile, mekr, hid'a, keyd" kelimeleriyle ifade ettiği savaşa dair terimleri de savaşa ilgili strateji ve taktikler olarak düşünülmelidir.

İbn Miskeveyh, tarih olarak uydurulanları yerdikten sonra bunun yerine gerçek tarihi olayların ve olguların ele alınması gerektiğini ifade eder. Tarih olarak işlenmesi gerekenin insan aklının ve çabasının ürünü olan hadiselerin olduğunu söyler. Tarih olarak işlenen haberlerin güvenilir ve gerçekçi olması gerektiğini dile getirir. Eserini Nuh tufanından iki asır sonra, İran hükümdarı Uşhenc ile başlatır. Bunun nedenini tufan öncesiyle ilgili haberlerin güvenilir olmadığına bağlar. Ayrıca Peygamberlerin tarihine de eserine yer vermeyeceğini bildirir. Peygamberlerin mucize sahibi olduklarını; mucizelerin olağanüstü durumlar olduğunu dolayısıyla insanların mucizelerden hayatlarında tecrübe olarak istifade edemeyeceklerinden böyle bir yol izlediğini belirtir.²⁷⁹ Bu tavır İbn Miskeveyh'in Peygamberlere gereken değeri vermediği anlamına gelmez. Zira o tarih eserinde beşeri tecrübeler üzerinde durmuştur. İbn

²⁷⁷ *Tecârib*, I/59-60.

²⁷⁸ *Tecârib*, I/ 59-60.

²⁷⁹ *Tecârib*, I/ 60.

Miskeveyh aynı zamanda *Ahvali'l-Hükemâ ve Sıfati'l-Enbiyâi's-Salifin* adını verdiği bir esere sahiptir ki *Tecâribü'l-Ümem*'de yer ayırmadığı peygambere burada değinmiştir.

Eserin adının devamı “teâkubu'l-himem” olarak geçmesi İbn Miskeveyh'in tarihte etkin olan Hükümdar, devlet adamları, komutanlar, kahramanlar ve halktan ileri gelenlerin çabalarının önemsediğini gösterir. Bunu işlenecek diğer bir temel öge olarak belirlemiştir. Eserde milletlerden ziyade şahısların ve onların etrafında şekillenen tarihe yer verilmiştir. İbn Miskeveyh'in bu yöndeki tercihi önceki tarihçilerin de bu yolu izlemesiyle açıklanabilir. Zira eserinde yer vereceği tarihi malumat ve rivayetlerde şahıslar öne çıkmaktadır.

Teakub kelimesine ilişkin Ahmet Ağırakça'nın yorumu İbn Miskeveyh'in tarih tasavvuruna ışık tutacak mahiyettedir. “İnsanlığın hayatında sürekli bir değişimin olduğu düşüncesi, “tarihin tamamen tekerrürden ibaret” olduğu anlayışını sona erdirmiştir. Bunun yerine her olayın kendisine göre bir bakış ve yorumunun olduğunu ifade ederek, her olayın kendi oluş şartlarında ele alınması gerektiğini söylemek icabeder... Zira her bir olay insanın o andaki maddi-manevi durumunun ürünü olduğu için farklı zaman ve mekânlarda meydana gelen olayların asıl faali ve etkeni olan insanlardaki doğal değişme ve gelişme hususu buna engeldir. Yani birbiri ardından meydana gelen olaylar arasında illiyet ilişkisi vardır. Sebep-sonuç ilişkisi asla kulak ardı edilemez. Zaten bu özelliğe sahip olan tarih, diğer fen bilimlerinden bu yönüyle ayrılmaktadır. İşte tarihi olayların oluşumu açısından tekerrürden ibaret olmayıp teakubten ibarettir. Yani birbiri ardı sıra sebep-sonuç ilişkisi ile meydana gelen ve birbirini izleyen (takip eden) olayların kaydı bir “tekerrür” bilgisi değil bir “teakub” bilgisidir. Onun için tarihi olayların birinin diğerine sebep olması kendisinin de bir önceki olayın sonucu olması, her bir olayın diğerinden bağımsız meydana gelmediğini ortaya koyar. Dolayısıyla birbirleriyle alakalı olarak meydana gelen hadiseler “bir tekerrür” değil, “bir teakup” zinciri oluşturur.”²⁸⁰

İbn Miskeveyh'in tarihçiliğinde dikkat çeken ve üzerinde durulan konulardan biri onun geliştirmiş olduğu tarih tasavvurundaki tarihin sınırlarına dair ortaya koyduğu görüşlerdir. Bu tarih ilminin ne olduğuyla ilgili açıklamalarla birlikte ne olmadığına dair açıklamalardır. Bu durum tarih ilmine atfedilen görüşlerin şekillenişidir. Bu şekillenme İbn Miskeveyh'in yaşadığı dönem ve ortamın doğurduğu bir sonuçtur. Daha evvelde muhaddis ve fakihlerin meydana getirdiği ve üstlendiği tarih yazıcılığı, kâtip ve nedimlerin de işin içerisine dâhil olmalarıyla birlikte yeni bir çehre kazanmıştır. Tarih

²⁸⁰ Ağırakça, A. “Tarih Nedir ve İslâm'ın Tarihe Bakışı”,
http://www.ahmetagirakca.com/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=36

yazıcılığında görülen başlıca değişiklikler, Hadis ilmindeki isnadların ikinci planda kaldıkları veya isnad zinciri yerine gerekli ölçüde kaynağın zikredilmesidir. Bu dönem tarihçiliğinin belirgin özelliklerinden biri de tarihçilerin müşahedelerini kaleme almalarıdır. Neticede vakanüvisliğin önem kazandığı bir tarih yazımı ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni de şüphesiz tarihçilerin seleflerinden farklı olarak sarayda bulunmaları ve bu tür bir vakanüvisliğin sarayın ileri gelenleri tarafından talep edilip desteklenmesidir. Vakayinamelerin içeriği çoğunlukla saray ve ordu mensuplarının yaşamları etrafında oluşmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TECÂRİBÜ'L-ÜMEM VE TEÂKUBÜ'L-HİMEM'İN TAHLİLİ

A. ESER HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem, tufandan iki asır sonra yaşayan İran hükümdarı Uşhenc ile başlayıp, 369/979 tarihine kadar vuku bulmuş olayları içine alan bir tarih eseridir. Kitap üzerine Ebû Şücâ' er- Rûzrâverî (ö. 488/ 1095) ve Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056) tarafından iki zeyil yazılmıştır. Birinci zeyil 369-389/979-999; İkinci zeyil ise 389-393/999-1003 yılına kadar geçen olayları konu almaktadır. Her iki zeyil de Büveyhîler devrinin en önemli kaynakları arasındadır. Ebu'l-Fadl Muhammed el-Bayhakî'nin *Meşâribü't-Tecârib* adlı eseri de *Tecâribü'l-Ümem*'e zeyil hükmündedir.²⁸¹

Eserin adı, mevzusu hakkında tartışmalar mevcuttur. İbn Miskeveyh tarafından eser “*Tecâribü'l-ümem*” olarak adlandırılmıştır. İbn Miskeveyh mukaddime kısmında “... bu kitapta bir araya getirdim ve ona *Tecâribü'l-Ümem* ismini verdim” şeklinde zikreder.²⁸² Klasik kaynaklarda da eserin adı; sadece “*Tecâribü'l-Ümem*” olarak yer alır.²⁸³ “*Evakibü'l-himem*” ibaresi ise Ebû Süleyman es-Sicistânî ve Rûzrâverî tarafından belirtilmiştir. es-Sehavî de aynı ibareyi tekrarlamıştır. Amilî ise “*teâkübü'l-himem*” ibaresiyle birlikte eserin adını zikretmiştir.²⁸⁴ Caetani, eserin neşrinde yazdığı mukaddimedede “*teakibü'l-himem*” şeklinde kafın harekesini yanlış olarak kesre okumuştur. Müellifin mukaddimedede zikretmediği ikinci ibarenin kaynağı istinsah sırasında müstensih tarafından eklenmesi muhtemeldir. Seciye bakımından “*tecâribü'l-*

²⁸¹ Günaltay, *a.g.e.*, s. 129; İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 66.

²⁸² *Tecârib*, I/60.

²⁸³ Yâkût, *a.g.e.*, V/10; el-Kıftî, s. *a.g.e.*, 331; Bayhakî, *a.g.e.*, s. 18-19; İbn Haldun, *el-İber*, II/19, III/776; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII/76, 114, 613; Hânsârî, *a.g.e.*, I/255.

²⁸⁴ Sicistânî, *a.g.e.*, s. 347; Rûzrâverî, *Zeyl*, s. 5; Rosenthal, *a.g.e.*, s. 441; Amilî, *a.g.e.*, III/160.

ümem” ile uyuşan “evakibü'l-himem” ibaresi eserin sonunda, ferağ bölümünde yer almaktadır.²⁸⁵

Tecâribü'l-Ümem'in en eski ve tam olan tek elyazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.²⁸⁶ Altı cilt halindeki bu nüsha, İbn Miskeveyh'in ölümünden yaklaşık seksen beş yıl sonra (Rabiülevvel 505/1111) Muhammed b. Ali b. Muhammed Ebû Tahir tarafından istinsah edilmiştir. Bu nüshadaki ciltler şu bölümleri içerir:²⁸⁷

1. cilt (no 3116) 296 varak, 591 sayfadan oluşmaktadır. Rabiülevvel 505'te istinsah edilmiştir. Bu cilt İran hanedanlığı Pişdadîler devriyle başlar, h. 37 senesine kadar olan hadiseleri içerir.

2. cilt (no 3117) 297 varak, 593 sayfadan oluşmaktadır; h. 38 yılından 103 yılına kadar geçen tarihi işler.

3. cilt (no 3118) 297 varak, 593 sayfadan oluşmaktadır; h. 104 yılından 191 yılına kadar geçen tarihi işler.

4. cilt (no 3119) 290 varak, 580 sayfadan oluşmaktadır; h. 191 yılından 233 yılına kadar geçen tarihi içerir.

5. cilt (no 3120) 293 varak, 585 sayfadan oluşmaktadır. Muharrem 506'da istinsah edilmiştir. h. 234 yılından 326 yılına kadar geçen tarihi içerir.

6. cilt (no 3121) 260 varak, 520 sayfadan oluşmaktadır. Rabiülevvel 506'da istinsah edilmiştir. h. 326 yılından 396 yılına kadar geçen olayları içerir.

Diğer nüshalardan ikincisi ilk cildinde eksik bölümler bulunan h. 1294'te istinsah edilen nüshadır. Bunların dışında İran'da farklı eksik elyazmaları mevcuttur.²⁸⁸ Eserin biri Paris Bibliotheque Nationale'de;²⁸⁹ diğeri Escorial Library'de (nr. 1709) bulunan eksik iki nüshası daha vardır.

Tecâribü'l-Ümem'in 101-256 (719-870) yıllarına ait kısmı iki cilt halinde Gâzân'da basılmıştır. Batı'da, Amsterdam nüshasındaki 196-251 (812-865) yılları arasındaki bölümünü *Fragmenta Historicorum Arabicorum* (II, 1871) içinde neşrederek

²⁸⁵ İmamî, “Tasdîr”, *a.g.e.*, s. 35.

²⁸⁶ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3116-3121.

²⁸⁷ İmamî, “Tasdîr”, *a.g.e.*, s. 37-38.

²⁸⁸ Bkz. İmamî, “Tasdîr”, *a.g.e.*, s. 39-41.

²⁸⁹ Paris, Bibl. Nat., Arab, 5838.

ilk defa tanıtan kişi Michael Jan de Goeje olmuştur.²⁹⁰ Goeje tarafından yayınlanan baskısı Latince tercümesiyle birlikte basılmıştır. Latince tercümesinin yer almadığı diğer bir baskısı, tarihsiz olarak Bağdat'ta basılmıştır.²⁹¹

Eserin Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshasının I, V ve VI. ciltleri Leone Caetani tarafından *The Tajârib al-Umam or the History of Ibn Miskawayh* adıyla tıpkıbasım olarak E.J.W. Gibb Memorial serisi arasında, faksimile olarak yayınlanmıştır (London, 1909, 1913, 1917). Eserin V ve VI. ciltleri, Taberî'nin tarihini tamamladığı düşüncesiyle takdim edilmiştir. Ceatani ve arkadaşları arada basılmayan üç cildi de (II, III ve IV) son iki cildin basımından sonra yayınlanacağı haberini vermişlerdir.²⁹² Ne yazık ki I. Dünya savaşı nedeniyle bu düşüncelerini gerçekleştirememişlerdir. Dolayısıyla bu üç cilt uzun süre araştırmacıların istifade etmelerinden mahrum kalmıştır.²⁹³ Bu baskının I. cildinde Ceatani'nin mukaddimesi (5 s.), İbn Miskeveyh'in hayatı hakkında Amedroz'un yazısı (13 s.) yer alır. Ayrıca I. ciltte yer alan konuların kısa özeti ve fihristi G. Meloni tarafından hazırlanmış; G. Le Strange tarafından gözden geçirilerek baskıya eklenmiştir. V. ciltte Ceatani'nin mukaddimesi (4 s.), kısa özet ve fihrist yer alır. VI. ciltte ise sadece G. Le Strange tarafından yazılan iki sayfalık mukaddime yer alır.

Daha sonra Henry Frederick Amedroz ve David Samuel Margoliouth, Abbasîler'in son devri ile Büveyhîler'e dair kısmı, Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî ve Hilal es-Sâbî'nin zeyileriyle birlikte *The Eclipse of the Abbasîde Caliphate* başlıklı yedi ciltlik bir seri içinde neşredip²⁹⁴ İngilizce'ye çevirmişlerdir.²⁹⁵ Bu serinin ilk üç cildi eserin Arapça tenkitli neşrini, IV, V ve VI. ciltler İngilizce tercümesini, VII. cilt de notlar, açıklamalar ve fihristi ihtiva etmektedir. Eserin neşrindeki ilk üç cildin birincisi orijinal nüshanın V. cildini ihtiva eder. Hatta 56 sayfası bir sonraki cilt içerisine katılarak neşredilmiştir. II. cilt ilgili sayfalar ve VI. cildi ihtiva eder. III. Cilt ise Ebû Şüca' er-Rüzraverî'nin *Tecâribü'l-Ümem*'e yazdığı h. 369-389 yıllarını işleyen *Zeyil* ile Hilal es-Sâbî'nin h. 389-393 yıllarını işleyen *Tarih*'ini ihtiva eder. Öyle ki bu iki bölüm bir ciltte

²⁹⁰ Brill, 1869-1871.

²⁹¹ İmamî, "Tasdîr", *a.g.e.*, s. 41.

²⁹² Ceatani, *Mukaddime*, c. V, s. XIV.

²⁹³ İmamî, "Tasdîr", *a.g.e.*, s. 38.

²⁹⁴ Şirketü Temddün, Kahire 1914-1915.

²⁹⁵ Oxford - London 1920-1921.

toplanarak *Zeylû Tecâribü'l-Ümem* adıyla takdim edilmiştir.²⁹⁶ Bu neşrin Arapça tahkikinın büyük bölümü Amedroz tarafından yapılmış, vefat etmesi üzerine; Margoliouth tarafından *Zeyil* bölümünün tahkiki yapılarak tamamlanmıştır. Eserin İngilizce tercümesi de yine Margoliouth tarafından yapılmıştır.

Mısır'da Ferecullah Zeki el-Kürdî tarafından *Taberî Tarihi*'ne zeyl olarak V. ve VI. ciltleri basılmıştır. Bu baskıda yer alan *Tecâribü'l-Ümem*'in V. cildi 295/907 yılından başlamaktadır. *Tecâribü'l-Ümem* Emine el-Baytar tarafından ayrıca neşredilmiştir (Şam 1984).

Tecâribü'l-Ümem'in Ebu'l-Kasım İmamî tarafından yapılan tahkikli neşir ise çok önemli bir çalışmadır.²⁹⁷ Zira eserin yakın zamana kadar bütün ciltlerini içeren bir baskısı henüz bulunmamaktadır. Bu neşir eserin Ayasofya nüshasını ve diğer eksik nüshalarıyla beraber, baştan sona gözden geçirilerek hazırlanmıştır. İki zeyil ve fihristle birlikte sekiz cildi bulan bu neşir esere düşülen notlarla daha da kıymetli hale gelmiştir. Muhakkik, İran tarihi açısından ehemmiyetli gördüğü bölümleri tarihi açıklamalarla desteklemiştir. Eserin böylesine titiz bir neşri sayesinde *Tecâribü'l-Ümem*'in kıymeti gözler önüne serilmiştir. Bir bakıma eksik olarak bu güne kadar takdim edilen kayıp halka yerini bulabilmiştir. Zira muhakkikin belirttiği üzere üzerinde çalıştığı elyazma nüshasının her sayfasında yaklaşık yirmi otuz hatanın görülebildiği kısımları, diğer klasik İslam tarihi eserleriyle mukayesesi sonucunda düzelterek sağlıklı bir şekilde takdim edebilmiştir.²⁹⁸

Seyyid Kısraî Hasan tarafından yapılan tahkik, büyük ölçüde önceki neşirlere dayanır. Naşir h. 103 yılına kadarki bölümde 1987 yılındaki Tahran'da basılan tamamlanmamış neşre dayandığını belirtir. Arada neşredilmeyen 104-294 yılları için elyazmalarını tahkik ettiğini belirtir.²⁹⁹

Tecâribül-Ümem'in Türkçeye yapılan herhangi bir tercümesine rastlayamadık. Mehmet Bayraktar, eser hakkında “Kitabın VI ve VII. ciltlerinin Kıvâmüddin Burslan tarafından yapılan tercümesi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndedir.” şeklinde bir bilgiye,

²⁹⁶ Şirketü Temddün, Kahire 1916.

²⁹⁷ Tahran 2001.

²⁹⁸ İmamî, “Tasdîr”, *a.g.e.*, s. 42.

²⁹⁹ Seyyid Kısraî Hasan, “Mukaddimetü't-Tahkîk” *Tecâribü'l-Ümem*, I/4.

kaynağını belirtilmeden yer vermiştir.³⁰⁰ Fakat bu tercüme hakkında ilgili kütüphanede her hangi bir kayıta rastlayamadık.

B. TECÂRİBÜ'L ÜMEM'DE TARİH USÛLÜ

1. İbn Miskeveyh'in Kaynakları

İbn Miskeveyh eserin önsözünde milletler, kralların hayatları ve ülkeler hakkındaki haberleri ve tarih kitaplarını okuduğunu belirtir. Okudukları arasında tecrübe olarak istifade edilecek haberler bulunduğunu söyler. Bir dünya tarihi tasnif etmek ve yazmak gayesiyle hareket edilmiştir. Bu da uzun bir vakte ihtiyaç duyar. İbn Miskeveyh ilerleyen yaşlarında tarih eserini telif etmiştir. Benzer durum Taberî'de de görülür. Zira Taberî ilk dönemlerde yoğun olarak hadis ilmiyle uğraşmıştır. Daha sonraki dönemlerde tarih ile meşgul olmuştur.³⁰¹

İbn Miskeveyh *Tecâribü'l-Ümem*'i yazarken fazlaca kaynağa müracaat etme gereği duymamıştır. İbn Miskeveyh tarih eserini kendi dönemi (h. 340'tan öncesi) dışında kalan büyük bölümü başka eserlerden yararlanarak oluşturmuştur. İbn Miskeveyh'in kaynakları, aşağıda göreceğimiz üzere oldukça sınırlıdır. Öne çıkan durum, onun yazmak istediği eserde birtakım ilkeler belirleyerek muntazam bir eser ortaya koymasındır. Bu nedenle en çok itibar gören geniş bir muhtevaya sahip tarih eserlerini kaynak olarak seçmiştir. İbn Miskeveyh'in kaynakları şunlardır:

a. Taberî

İbn Miskeveyh'in başlıca kaynağı, Taberî'nin *Târîhu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*'üdür. İbn Miskeveyh'in bu eseri bütünüyle ve dikkatle okuduğu bilinmektedir. İbn Miskeveyh h. 350 yılına ait haberleri anlattığı bölümde Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil el-Kâdî'nin ölümünü haber verir ve ondan Ebû Cafer et-Taberî'nin tarihini ders olarak okuduğunu ve kendisinden icazet aldığını kaydeder.³⁰²

Taberî ile İbn Miskeveyh'in eserleri yan yana getirildiğinde birçok bölümün harfi harfine aynı olduğu dikkati çeker; ancak Taberî'den farklı olarak İbn Miskeveyh peygamberlerin kıssalarına yer vermemiş. Eserini İran hanedanlığı olan Pişdadîlerle

³⁰⁰ Bayraktar, "İbn Miskeveyh" *DİA*, XX/206.

³⁰¹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 52.

³⁰² *Tecârib*, V/329.

başlatmıştır. İbn Miskeveyh h. 295 yılına kadar geçen olaylarda Taberî'yi kaynak olarak kullanmıştır. Oysa *Taberî Tarihi* olayları h. 302 yılına kadar işlemiştir.

Taberî'nin tarihi konusunda sonradan gelen birçok tarihçi, eserin önemini takdir etmiştir. Fakat başta İbn Miskeveyh olmak üzere bazı İslam tarihçileri, eserde yer verilen rivayetlere temkinli yaklaşarak güvenilir ve makul olanlarını seçip almışlardır. Ayrıca olaylar hakkında ulaştıkları farklı kaynakları da kullanmışlardır. Bu tavır Taberî'yi eserinin mukaddimesinde öven İbnü'l-Esîr'de ve İbn Haldun'da kolaylıkla görülebilir.

Taberî İslam öncesi, asr-ı saadet ve hulefa-i raşidin dönemine genişçe yer vermiştir. İbn Miskeveyh ise bu dönemleri kısa tutmuştur. Taberî'nin aksine İbn Miskeveyh, Abbasîler dönemi üzerinde ağırlıklı olarak durmuştur.

b. Sâbit b. Sinan

İbn Miskeveyh Taberî'nin yanı sıra Muktedir-Billâh'ın halife olduğu 295/908'den 340/952 yılına kadarki olaylar için, bugün elde bulunmayan Sâbit b. Sinan'ın (ö. 363/973) *et-Târîh* adlı eserinden faydalanmıştır. Bu eser, Taberî tarihinie zeyl olarak yazılmış ve 295-363/907-973 yılları arası işlenmiştir. Sâbit b. Sinan, Sâbit b. Kurra es-Sâbî el-Harrânî'nin torunuydu. Aynı zamanda *Tecâribü'l-Ümem*'e zeyil yazan Ebû İshak Hilal b. Muhassin es-Sabî'nin de dayısıydı. Sâbit b. Sinan'ın yeğeni Hilal b. Muhassin, bu esere kalan tarihten başlayan bir zeyil yazmış, 447/1055 yılına kadar getirerek bu tarihi tamamlamıştır.³⁰³

İbn Miskeveyh 295 yılı sonrası ara dönem için Sâbit b. Sinan'ı kaynak olarak kullanmıştır ki bunu *Tecâribü'l-Ümem*'de açık bir şekilde yer yer dile getirmektedir. "Sabit b. Sinan kitabında şöyle anlatır: ..."³⁰⁴ ifadelerine rastlamaktayız.

c. Ebû İshak es-Sabî

İbrahim b. Hilal b. Zehrun (Harun) (ö. 384/994) olarak ismi geçen Ebû İshak es-Sabî hakkında Ebû Şuca Rûzrâverî, İbn Miskeveyh'in *Tecâribül-Ümem*'ine yazdığı *Zeyil*'de şunları söylüyor: "Ebû İshak *et-Taci fi Ahbari'd-Devleti'd-Deylemiyye* adını verdiği bir kitap yazdı. Bu çok edebi bir kitaptır. Bunun son kısmının *Tecâribü'l-Ümem*'in sonuyla aynı olduğunu gördük. Hatta sonuç cümleleri birbirine çok benziyor. İkisinin de sözleri aynı tarihte

³⁰³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 67-68; İmamî, "Tasdîr", *a.g.e.*, s. 33.

³⁰⁴ *Tecârib*, V/18, 56, 131.

bitiyor.” Ayrıca Rûzrâverî, *Kitabü't-Tâcî*'nin Adudu'd-Devle'nin emri üzerine telif edildiğini bildirir.³⁰⁵ Fakat bu durum İbn Miskeveyh'in bu eseri kaynak olarak kullandığı anlamına gelmez. Zira aynı dönemde ve aynı çevrede yaşayan iki tarihçinin benzer kaynakları kullanmaları neticesinde; eserlerinde benzerliklerin görülmesi pekâlâ mümkündür. Khan da bu benzerliği bu açıdan değerlendirmiştir.³⁰⁶

Adudü'd-Devle'nin isteği ile Hükümranlığını Sasanîler'in halefi olmaya dayandırmak amacıyla Büveyhîler'i onların Behram Gur'un soyundan geldiklerini gösteren şecere, onun Bağdat döneminde (367-372/978-983) hazırlanmıştır. Ayrıca Büveyhîler'in mensup olduğu Deylemliler'in tarihî mefahirini ortaya çıkarıp dünyaya sunmak için IV./X. asırda nesir ve edebi mektup yazıcılığının en büyüklerinden biridir. *et-Tâcî fî Ahbâri'd-Devleti'd-Deylemiyye* adını taşıyan eseri hükümdar sipariş etmişti. O kadar ki Adudü'd-Devle'nin kitabın yazım aşamalarında araya girdiği ve yazılan her bölümün tamamlandıktan sonra onun kontrol, müdahale ve onayından geçtiği söylenmektedir. Hatta kitap, yazımı tamamlanınca son olarak Adudü'd-Devle'nin huzurunda tekrar bütünüyle okunmuştur. Seâlibî ve Yâkût'un kaydettiklerine göre Ebû İshâk es-Sâbî, kendisini hapisanede ziyaret edip hatırını soran bir arkadaşına maruz bırakıldığı bu duruma bir tepki olmak üzere “Aslı astarı olamayan (batıl şeyler) donatıp, yalanlar süslüyorum” diye cevap vermiştir.³⁰⁷

d. Farklı kaynaklar

İbn Miskeveyh, Büveyhîler sarayında kütüphane sorumluluğu münasebetiyle farklı eserlerle karşılaşabilmiştir. Zira o, Taberî'de yer alan haberleri tenkit etmesine de katkı sağlayabilecek farklı kaynaklara sahip idi. Tarihe kaynaklık eden bu kitaplar aynı zamanda İbn Miskeveyh'in tarih usulünü de şekillendirmesi muhtemeldir. Pişdadîler'le başlayıp h. 295 yılına kadar ki bölümde İbn Miskeveyh Taberî'ye dayanması ona duyduğu itimadı yansıtır. Fakat o bunun yanında Taberî'de yer alan haberleri sadece ayıklamakla yetinmemiştir. Gerekli gördüğü yerlerde yeni haberlere yer verebilmiştir. Özellikle Ardeşir'in siretinin yazılı olduğu eseri zikretmiş. İlgili eserdeki vasiyet bölümünü (Ahdu Ardeşir) *Tecâribü'l-Ümem*'de olduğu gibi iktibas etmiştir.³⁰⁸ Bu

³⁰⁵ Rûzrâverî, *Zeyl*, s. 19.

³⁰⁶ Khan, *Studies in Miskawayh's Contemporary History (340-369 A.H.)*, s. 160-168.

³⁰⁷ Güner, “Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (II)”, *DEÜİFD*, İzmir 2005, sy. XXI, s. 71.

³⁰⁸ *Tecârib*, I/97-107.

bölüm Taberî ve Mes'udî'de bulunamamakla birlikte İbnü'l-Esîr gibi sonraki tarihçilerde de yer verilmemiştir.³⁰⁹

e. Şahsi Kaynaklar ve İbn Miskeveyh'in Müşahedeleri

İbn Miskeveyh, eserindeki son dönem haberleri bizzat şahitlerinden aktarmıştır. Mühellebî ve İbnü'l-Amîd gibi vezirler ile Büveyhî sultanı Adudu'd-Devle onun başlıca şahsi kaynaklarıdır. Bunlarla birlikte sarayda münasebeti olan kişiler de onun için kaynaklık etmeleri muhtemeldir. Fakat İbn Miskeveyh iki vezir ve Adudu'd-Devle dışında başka kimseyi zikretmez. Bununla birlikte o, ayrıca kendi müşahedelerine yer vermiştir.

İbn Miskeveyh'in Kur'an ve hadisi eserinde kaynak olarak kullanıp kullanılmadığı sorusuna şöyle cevap verilebilir. İbn Miskeveyh eserinde Peygamberler tarihine ve mucizelere yer vermemiş; Hz. Peygamber ile ilgili olarak ise sadece insan tecrübelerine dair iki hadisede yer ayırmıştır. Dolayısıyla Kur'an ve Hadisi kaynak almak göstermeğe gerek duyulmamıştır. Ne var ki Hazkîl peygamber hakkındaki Bakara, 2/243. ayeti zikretmiş;³¹⁰ Yine Hendek savaşını anlattığı bölümde Ahzab Suresi'nin ilgili ayetlerini zikreder.³¹¹ Bunların dışında halifeler döneminde yer verilen diyaloglarda zikredilen ayetlere rastlarız. Zira bunlar da Taberî'de geçen ayetlerdir. Aynı şekilde bu diyaloglarda bazı hadisleri de görebilmekteyiz.

2. Tarih Tenkit Metodu

Tarih yazıcılığının üç merhalesi vardır. Birincisi tarihi verileri toplama merhalesidir ki bu merhale yığınla duran malzemenin toplanıp derlenmesidir. İkinci merhale, inceleme ve eleştiri merhalesidir ki bu merhalede eldeki tarihi malzemenin sıhhati yoklanarak ayırıştırma yoluna gidilir. Üçüncüsü ise telif merhalesidir ki bu bölüm tarihçinin muradının sergilendiği bölümdür.³¹²

³⁰⁹ İmamî, "Tasdir", *a.g.e.*, s. 32.

³¹⁰ *Tecârib*, I/70

³¹¹ *Tecârib*, I/170

³¹² Çelebi, A., *a.g.e.*, s. 19-20.

Tarih, yazılış tarzlarına göre dört nev'e ayrılır: a) Rivayetçi tarih yazımı (naklî). b) Öğretici tarih yazımı (şe'nî). c) Neden-nasılıcı tarih yazımı (tekevvünî). d) Toplumsal tarih yazımı (ictimâî)³¹³

Bu dört başlık altında ele alınan tarih yazım şekilleri arasında; İbn Miskeveyh'in tarih yazımını bütünüyle birine yerleştirmek zordur. Taberî, rivayetçi tarih geleneğine tam olarak uyan bir tarihçi iken; İbn Miskeveyh için böyle bir yargıya varamayız. Zira İbn Miskeveyh yaşadığı dönemi eserinde konu ettiği için rivayetlere dayanmıştır ki bu bakımdan vakanüvisliği temayüz eder. Ayrıca bir ahlak filozofu ve edip olması münasebetiyle tarih eserinde okuyana ahlaki düsturları öğretme gayesi güttüğü görülür. Fakat şu da var ki; İbn Miskeveyh tarihteki toplumsal kanunların ışığı altında tarihi olayları ele alarak işler. Togan'ın neden-nasılıcı tarihi ile ilgili açıklamalarını İbn Miskeveyh'te fazlasıyla görebiliriz.³¹⁴ Öyle ki İbn Miskeveyh, eserinde “umumî kül” (genel sebep) teşkil edebilecek olaylar üzerinde durur ve daima bunların illî bağlantılarına işaret etmiştir.

İbn Miskeveyh'in, eserinde tecrübe olarak karakterize ettiği husus doğrudan beşeri tarihtir. O, insanlık tarihinin dışına çıkmamaya büyük ehemmiyet göstermiştir. Öyle ki mitolojiden nefretle uzak durmuştur. Siyaset ve iktisat İbn Miskeveyh'in eserin başından sonuna kadar öncelik verdiği konular arasındadır. Bu bakımdan toplumsal tarih yazımına da yaklaşmaktadır.

İbn Miskeveyh'in tarih eserleri hakkında tenkid ettiği başlıca husus, zikredilen haberlerin tecrübe açısından istifade edilip edilmeyeceği özelliğine sahip olmalarıdır. Yani aralarında ders çıkarılacak özellik taşımayan birçok konunun ve hadisenin tarih olarak sunulmasını eleştirir. Bununla birlikte İbn Miskeveyh, vakıaların özünün verilmesi gerektiği üzerinde durarak; bu sayede olayların nedenleri ve sonuçları açısından ele alınması gerektiğini düşünür. Bu nedenle eserde birçok yerde bilinen bazı konuları ve vakıaları atlar; atlama gerekçesini de tecrübe olarak istifade edilecek yönü bulunmadığını ifade etmekte yetinir.

İbn Miskeveyh'in tecrübeye dayalı ibret verici hadiseleri ele alma düşüncesi, onun tarihi özetleme çabasını da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle yer yer “ve fi haberun tavilun” diyerek konuyu muhtasar olarak verilmesi gerektiğini düşündüğünü

³¹³ Togan, *a.g.e.*, s. 3

³¹⁴ Togan, *a.g.e.*, s. 13

belirtmiş olur.³¹⁵ Bu yaklaşım tarih ilmi açısından bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Zira tarihe ışık tutabilecek her türlü haberin kaydedilmesi tarihçi için bir yerde kaçınılmaz ve zorunlu bir vazifedir. Bir bakıma bunun farkında olan İbn Miskeveyh'in dikkat çektiği ise derlenen uçsuz bucaksız tarihi haberlerin eleştiri süzgecinden geçirilerek yeniden tasnif edilmesinin gerekliliğidir. İbn Miskeveyh tarihi haberler karşısında seçici davranarak yeni bir eser meydana getirmiştir. İbn Miskeveyh'in bu yaklaşım biçimi eserin bir kaynak eser olmaktan çıkmasına ve tarih okuma meraklısına hitap eden bir esere dönüşmesine neden olmuştur.

3. Rasyonalist Bakış Açısı

İbn Miskeveyh tarihe ve haberlere rasyonel olarak bakar. Tarihi olayları makul olup olmadıklarını değerlendirdikten sonra yer haberlere verir. Diğer tarihçiler tarafından olağanüstü olaylar şeklinde aktarılan bazı vakıaları İbn Miskeveyh, makul ölçüler içerisinde farklı olarak ele alıp sunar.

İbn Miskeveyh bir İranlı olmakla birlikte tarihinde İranlılara özel yer ayırmanın yanında İran tarihini efsanelerden arındırmakla yeni bir yol izlemiştir. Zira avam ve havas arasında öteden beri ilgiyle okunan İran destanlarını, hükümdar ve savaşçıları; İbn Miskeveyh, gerçekçi bir bakış açısıyla ele almıştır. Dolayısıyla tarih ile efsaneyi birbirinden belirgin bir şekilde ayırmıştır. Bunun yanında efsanevi olana tepkisini de dile getirmiştir.³¹⁶ Bu sayede asıl tarih olana dikkat çekmiştir. Zira bu durum, İslam tarihçiliği açısından oldukça önemli bir tavidir. İbn Miskeveyh ile aynı dönemlerde yaşayan Firdevsî'ye bakıldığında İran efsanelerini bir bütün halinde bir araya getirdiğini görürüz. Firdevsî eserini Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud'â takdim etmek için yazmıştır. Kimi çevrelerde eser büyük ilgi görmüş ve bu ilgi günümüze kadar devam etmiştir. Bununla birlikte *Şehname* bir edebi eser olarak da kabul görmüştür. İbn Miskeveyh ise o dönemde tarihin efsanevi anlatımına olan teveccühün karşısında durmakla tarih ilmi açısından önemli bir tavır sergilemiştir.

Başta Uşhenc için anlatılan, şeytanları ve cinleri emri altında tutma haberini İbn Miskeveyh makul bir şekle dönüştürür. O şeyatin ve efarit (ifritler) olarak tabir ettiği kimseleri başıboş, asi ve vahşet dolu insanlar olarak tanımlar. Bunların zor işlerde

³¹⁵ *Tecârib*, I/93.

³¹⁶ *Tecârib*, I/60.

çalıştırıldıklarını, Uşhenc'in bunları ıslah etmeğe çalıştığına yer verir.³¹⁷ Diğer bir örnek ise Dehhak (Biyurasib) hakkında anlatılan omzundaki iki büyük yılan haberini, İbn Miskeveyh diğer tarihçilerden farklı bir şekilde makul gerekçeler bularak anlatır. İbn Miskeveyh Dahhak'ın omzunda görülen yılanların aslında gerçekte yılan olmayıp hareket edebilen bir düzenek olduğunu belirtir. Bununla da Dahhak'ın saf ve cahil kimseleri kandırarak korkuttuğunu ifade eder.³¹⁸ Bu türdeki bir anlatın önceki tarihçilerde görülmez. Bu tür örnekler, İbn Miskeveyh'in meşhur haberleri mantık süzgecinden geçirerek ona makul bir açıklama bulmaya çalıştığını gösterir.

İbn Miskeveyh, bazı yerlerde hurafelere dair kanaatlerini de dile getirir. Keykabus ile oğlu Siyavehş arasında geçen hadiseleri zikrettiği bölümde şöyle bir ifadeye rastlanır: "Bu konuda İranlılara ait hurafeler vardır. Siyavehş tarafından cinlerin (:şeyatîn) büyülendiklerini ileri sürerler. Yine başka bir kavim, bunu Süleyman b. Davud'un (a.s.) onlara emrettiğini savunur ki bu hususta açıkça uydurma, tutarsız birçok haber vardır. Bu haberler, yerden göğe doğru yükselen Kenkirz şehrinin inşa edilişi; yerden göğe altın, gümüş, demir ve bakırdan yapılmış surlarının bulunduğu. İşte buna benzer haberlerdir ki onları anlatmanın bir yararı yoktur."³¹⁹ Diğer bir yerde şöyle anlatılır: "Daha sonra Rüstem eş-Şedîd kendisine bağlı insanlarla birlikte Sicistan'dan yola çıktı. Yine bu konuda İranlılar, Rüstem'in cesaret ve kahramanlığıyla ilgili anlamsız hikâyeler anlatırlar. Rüstem Yemen'e girmiş, Keykabus'u hapsedildiği yerden çıkarmıştır."³²⁰

İbn Miskeveyh tarafsız bir tarihçi olarak da öne çıkar. O eserinin başında yer alan İran tarihinde olduğu gibi; Huelfa-i Raşidin, Emeviler, Abbasîler döneminde ve yaşadığı Büveyhîler dönemine ilişkin müşahedelerinde de tarihe ve olaylara tarafsız yaklaşır. O görmüş olduğu yanlış uygulamaların doğuracağı sonuçlar hakkında önceden uyarıda bulunmuştur. Büveyhî sarayında yaşamasına rağmen emirlerin siyasetlerini ve uygulamalarını yerinde eleştirebilmiştir. İbn Miskeveyh, Büveyhî devletinin kuruluşunu anlatırken kurucularının döktüğü kanları, işledikleri cinayetleri açık açık anlatmıştır.

İbn Miskeveyh yer verdiği vakıaların nedenleri ile sonuçları arasındaki bağlantıyı sürekli vermeye çalışır. "Akibetu ... (akibetu ğadrihi: ihanetinin sonucu),³²¹

³¹⁷ *Tecârib*, I/61.

³¹⁸ *Tecârib*, I/62.

³¹⁹ *Tecârib*, I/72.

³²⁰ *Tecârib*, I/72.

³²¹ *Tecârib*, I/122.

zikru sebebi ...(sebebu helakihi) ” gibi ifadeleriyle sonuçla birlikte nedenlerin üzerinde durulması gerektiğini vurgular. Sonuçtur üzerinde ise “temme” (neticenin hâsıl olması) kelimesiyle çoğu yerde ifedede bulunur.

İbn Miskeveyh, vakıalardaki inanç faktörü üzerinde de yer yer durduğu görülür. Savaşlar öncesi hitaplarda Allah’ın inayeti, Allah’ın takdir etmesi gibi ifadeler rastlanır. İbn Miskeveyh’in bu ifadelerin geçtiği bölümleri eserine dâhil etmesi onun bu yöndeki bakış açısını da ele verir.³²² Dolayısıyla İbn Miskeveyh’in rasyonalistliği, modern anlamdaki bir rasyonalizmden uzaktır.

4. Vakıa Eksenli Tarih ve Kronoloji

İbn Miskeveyh sistematik yani kronolojik bir tarih yazımından yanadır. *Tecâribü’l-Ümem*’de Nuh tufanından iki asır sonra yaşayan İran hükümdarı Uşhenc ile tarih başlatılmıştır. Bunu yanı sıra tarihin akışı, İran hanedanları ve hükümdarlarına göre sıralanmıştır. İslam öncesine ait tarihte, Yemen melikleri de kronolojik olarak verilir. İbn Miskeveyh için tarihi olaylar bakımından aktarılmaya değer bulmadığı İran ve Yemen krallarının isimlerini zikretmekle yetinir. Eserin ilk sayfalarında tarihi olarak kendilerinden aktarılacak bir tecrübeleri bulunmasa da onların isimlerini zikredeceğini belirtir. Bunun nedenini de sistemli bir tarih yazma amacı taşıdığını ifade ederek belirtir.³²³

Hız. Peygamberle başlayan İlk dönem İslam tarihini, hulefa-i raşidin dönemi takip etmiştir. Emeviler dönemi de halifelere göre düzenlenmiştir. Emevilerin sonlarına doğru yıllara göre tarihi işleme başlar. İbn Miskeveyh tarih eserini oluştururken Taberî’de görüldüğü gibi bütünüyle yıllara bağlı kalmamıştır. İran Hükümdarları, asr-ı saadet, hulefa-i raşidin bölümlerinde yıla bağlı kronolojik bir tarih yazıcılığı bulunmaz. Zaman zaman tarih belirtilse de yılların zikredilmeyerek atlandığı görülür. Öyle ki Emeviler dönemi de halifelere bağlı olarak ele alınmıştır. Emevîler’in ilerleyen döneminde başlayan yılları belirtme Abbasîlerin işlendiği dönemde daha açık bir şekilde görülür. İbn Miskeveyh’in bizzat kendisi tarafından derlenen h. 340’tan sonraki tarihe baktığımızda kronolojiye önemli ölçüde dikkat edildiği gözlenir. Vakıalar kimi yerde ay ve günleriyle birlikte verilir.

³²² *Tecârib*, I/66, 107.

³²³ *Tecârib*, I/61.

Tarih eserlerinin birbirinden ayrılan yönlerinden biri de kronolojik açıdan sıralanış biçimidir. Kimi tarih eserleri yıl yıl olarak düzenlenirken; kimileri de dönem dönem olarak düzenlenmiştir. Her iki yazım biçiminin de kendine ait iyi ve eksik tarafları mevcuttur. Yıllık tarih yazımını takip edenler İbn İshak, Vakıdî, Halife b. Hayyât, Taberî, İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Fida ve İbn Kesîr gibi tarihçilerdir. Bu tür tarih yazımını sistematik bir tarih yazma düşüncesinin sonucudur. Olayları ve dönemleri bir bütün olarak ele alıp; yıllara göre tarihlerini yazmayanlara örnek olarak Ya'kûbî, Ebu Hanife ed-Dineverî, Mesûdî ve İbn Haldun gibi tarihçileri zikredebiliriz. Bu tür tarih yazımını problematik yaklaşımla yazılan bir tarih olarak görülür. Konu ekseninde düşünüldüğü vakit bu yazım şeklinin tercihi kaçınılmazdır.³²⁴

İbn Miskeveyh'e baktığımızda bu ikili farklılaşmayı onun için uygulamamız güçtür. Zira İbn Miskeveyh Hz. Peygamber'in (sav) tarihini doğrudan bir bütün şeklinde işlemediğinden, işin başında yıllık yöntemini kullanması mümkün olmamıştır. Hulefa-i raşidin devrinde de yıllık yöntemiyle tarihini şekillendirmemiştir. Yer yer anlatığı olayın hangi yılda vuku bulduğunu arada zikretse de; bu yönüyle Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilerden ayrılır. Yine İbn Miskeveyh, Emevîler ve Abbasîler devrini işlediği sırada da yıllık yöntemi net bir ayırım olarak kullanmaz. Ayrıca İbn Miskeveyh'in eserinde bazı bölümleri anekdotlarla işlemesi onun mutlak surette yıllık yöntemi ve vakanüvis tavrından uzaklaştırır. Zaten İbn Miskeveyh vakıaları ve şahısları merkeze alan bir tarih usulüyle hareket ettiği için yıllara veya dönemlere mutlak surette bağlı kalmamıştır. Bütün bunlarla birlikte o, eserinde Uşhenc'i anlattığı kısımda tarih ilmine uygun şekilde, kimi şahısların sadece ismini verdiğini; bundaki maksadının da kronolojiye sadık kalmak olduğu ifade eder.³²⁵ Bu da genel tarih yazımına bağlı kalma düşüncesinin bir sonucudur.

5. Dil ve Uslûp

Tecâribü'l-Ümem'in kullandığı dil, büyük ölçüde sade ve anlaşılır bir dildir. İşlenen konuların siyasi, iktisadi ve askeri ağırlıkta olması İbn Miskeveyh'in teknik yani terminolojik bir dil kullanmasını da beraberinde getirmiştir olsa da; eser anlaşılabilir düzeydeki uslubunu korumuştur. Eserde vakıaların özü verilme gayesi güdüldüğünden,

³²⁴ Halil, İmâdüddin, *İslam Tarihi - Bir Yöntem Araştırması*, çev. Ubeydullah Dalar, İnsan Yay., İstanbul 1985, s. 119.

³²⁵ *Tecârib*, I/61.

uzun uzadıya edebi ifadelerden kaçınıldığı görülür. O, Taberî'den aldığı haberleri yeni bir üslupla anlatma yoluna gidilmiştir. Bu sebeple Taberî ile İbn Miskeveyh'in eserleri kıyaslandığında büyük ölçüde kelimesi kelimesine aynı olduğu görülür. Öyleki İbn Miskeveyh, daha kısa ve öz bir anlatımı tercih ederek; aynı konuları daha kolay ve akıcı bir surette okunur hale getirmiştir.

Tecâribü'l-Ümem'de iki kişi arasında geçen diyaloglara çokça yer verilir. Bu diyaloglar, büyük ölçüde bir durum karşısında şahısların fikirlerinden oluşur. Bu diyaloglar arasından; daha çok makul, etkileyici, zekice ifadeler ve açıklamalar mahiyeti taşıyanları seçilmiştir. İbn Miskeveyh tarihi şahsiyetler hakkında kendi kanaatlerine pek nadir yer verirken bu diyaloglar yoluyla gerekli açıklamaları yapmış olur. Özellikle Hz. Ali hakkında kanaatlerine yer vermeyip, bu hususta çeşitli diyaloglara yer vererek bunu karşılar. Hz. Ali ile Hz. Hsan arasında geçen hilafet mevzusuna dair konuşmaları buna güzel bir örnek teşkil eder.³²⁶

Eserde şiirlere yer verildiği görülür. İbn Miskeveyh'in Taberî'den aldığı haberlerde ayıklama yoluna gittiği gibi; orada geçen şiirler için de aynı tavrı sürdürmüştür. Hadiselerin anlaşılmasına yardım ettiği ölçüde şiirler seçilerek alınmıştır. Bu şiirlerin birçoğu diyaloglar arasında zikredilen beyitlerden oluşur. İbn Miskeveyh'in Sabit b. Sinan'ı kaynak olarak kullandığı dönem içinde, h. 295 yılı sonrası, ise şiirlere nadir olarak yer verildiği dikkat çeker.³²⁷ Bundan şu anlaşılmaktadır ki vakayiname özelliği taşıyan bu bölüm de Sabit b. Sinan şiirleri eserinde az kullanmış olduğu ve aynı geleneğin İbn Miskeveyh tarafından sürdürüldüğü gerçeğidir. İbn Miskeveyh'in bizzat yazmış olduğu h. 340 sonrası dönem içerisinde ise sadece bir beyite yer verildiği görülür.³²⁸

C. TECÂRİBÜ'L-ÜMEM'İN İÇERİĞİ

Genel tarihe hasredilen *Tecâribü'l-Ümem*'de benzer konuların farklı dönemler içinde tekrar tekrar işlendiği görülür. İslam öncesi İran tarihinin merkeze alınarak işlendiği bölüm eserin ilk bölümüdür. İkinci olarak Hendek Savaşı'yla başlayan İlk dönem İslam tarihi yer alır. Bu dönem Hz. Hasan'ın hilafet iddiasından çekilerek

³²⁶ *Tecârib*, I/202-203.

³²⁷ *Tecârib*, V/34, 49, 70, 219.

³²⁸ *Tecârib*, V/410.

Muaviye'ye hilafeti bıraktığı tarihe kadar devam eder. Üçüncü bölüm ise Emevîler dönemi olarak düzenlenmiştir. Son bölüm olarak ise Abbasîler tarihi işlenmiştir. Abbasîler dönemi bir bütünlük içerisinde işlenmiş olsa da bu dönem eserin en uzun bölümüdür. Zira eserin üçte ikisine yakın bir kısmı Abbasîler tarihiyle ilgilidir. Fakat Abbasîler tarihinin de kendi içerisinde üç dönem olarak farklılaştığını görürüz. Bu üç bölüm başta kuruluş ve yükselme dönemidir. İkinci olarak Abbasî Devleti üzerinde Türk nüfuzunun olduğu dönem zikredilir. Üçüncü dönem ise Büveyhî hanedanlığının Abbasî Devleti üzerindeki etkinliği dönemidir. İbn Miskeveyh bu üç dönemi birbirinden ayırmadan işlemiştir.

Tecâribü'l-Ümem'de baştan sona benzer konular üzerinde durulduğu görülür. Siyasi tarih eserin başlıca konusudur. Sık sık idari yapı üzerinde dikkatlice durulduğu görülür. İdari yapının ayrılmaz bir parçası olan iktisadi (mali) konular da eserde daima dikkat çekilir. Askeri konular da eserin vazgeçilmez konuları arasındadır. Bununla birlikte toplumsal hadiseler veya siyasi hadiselerin toplum üzerindeki etkileri üzerinde de durulduğu görülür. Kültür ve medeniyete ilişkin konulara da yeri geldikçe değinildiği görülür. Eserde içerik bakımından dikkat çeken diğer bir husus ise aktarılan ve kaydedilen hadiselerin, örneklerin çoğunun İran (Farslar) ile ilgili olanları arasından seçilmiş olmasıdır.

1. Siyasi, İktisadi ve Askeri Konular

Tecâribü'l-Ümem'in üzerinde en çok durduğu siyasi, askeri ve iktisadi konulardır. İbn Miskeveyh'in "tecrübe" ve "tedbir" olarak birçok yerde zikrettiği kavrama vakıalardan örnekler getirir. Yalnız bu vakıalar büyük ölçüde devlet idaresine ve askeri hareketlere dayalıdır. İslam öncesi bölümde, İran hükümdarlarının bu yöndeki haberlerine çokça yer verir. Örneğin Cemşit'in ilk divanları (küttab) oluşturduğundan ve bu divanların taşıdıkları mühürlerden bahseder.³²⁹ Menûşih'r'den derebeyliğini (dihkaniye) uygulayanların ilki olarak bahsedilir.³³⁰ Aynı bölümde İranlılar ile Türkler arasında geçen savaflara büyük yer ayırır. İran hükümdarları arasında geçen saltanat

³²⁹ *Tecârib*, I/61-62.

³³⁰ *Tecârib*, I/65.

kavgalarına da yeri geldikçe değinir. Dikkat çeken bir husus şudur ki; Kral İskender'e vezirlik yapan Aristo'yu bir filozof değil de bir siyasi danışman olarak verir.³³¹

İbn Miskeveyh'in siyasi konulara ağırlık verdiğini; diğer genel tarih eserlerinde yer verilmeyen Ardeşir b. Babek'in vasiyetnamesine genişçe yer vermesiyle görebiliriz.³³² Başka yerlerde de İbn Miskeveyh siyasete dair verilen öğütler üzerinde dikkatle durur.

Hulefa-i raşidîn dönemine baktığımızda siyasi ve askeri konulara ayrı bir önem verildiğini kolayca görürüz. Zira Hz. Ömer döneminin nerdeyse tamamı Müslümanların İranlılarla yaptıkları savaflara ayrılmıştır. Bu savaflardaki taktik ve stratejiler üzerinde durmanın yanında Müslümanların inançlarının savaşın kazanılmasındaki etkisine işaret eder.³³³ Yine Hz. Osman dönemine baktığımızda bu dönem ise tamamen şûra olayı ve idari bakımdan ortaya çıkan sorunlar üzerinde durulur.³³⁴ Müslümanlar arasında çıkan fitnenin nedenleri üzerine dikkat çekilmiştir. İdari konulardaki zaafiyetlerin doğuracağı sonuçlar ele alınmıştır.³³⁵

Tecâribü'l-Ümem'de siyasi konular işlenirken bazı yerlerde bir siyasetnameyi andırır tarzda olaylar ele alındığı görülür. Örneğin Cemşit için eserde şöyle bir durum anlatılır: "Tüm bunlardan sonra [Cemşit] yaşamını kötü yönde değiştirdi. Davranışları sonucu ve kötü akıbeti yüzünden hükümdarlığında zayıf düştü, bu da bozguncuları cesaretlendirdi. Davranışlarındaki değişiklikler şöyle anlatılır: vezirleri, memurları ve komutanlarına karşı büyüklendir ve zorbaca davranır olmuş, işleri boş verir olmuş, zevklerin peşinde koşmuş, bizzat üstlenmiş olduğu önemli idari işlerin çoğundan el etek çeker olmuştur. Arapların Dahhak dediği Biyurasib bunun farkına varır, insanlar tarafından terk edildiğini, en yakın dostlarının artık onu benimsemediklerini anlar. Böylece Dahhak onunla iyi geçinenlere tuzaklar kurmuş, yeteri güce sahip oluncaya kadar da Cem'e karşı tedbirli davranmıştı. Zamanı gelince planlarını gerçekleştirmeye koyuldu. Bu durumda Cem, mağlup olup boyun eğinceye kadar ondan kaçtı. Biyurasib onu testereyle biçerek cezalandırdı. Cem'in başına bunlar gelmeden önce diyar diyar dolaşıyordu."³³⁶

³³¹ *Tecârib*, I/84-85.

³³² *Tecârib*, I/97-107.

³³³ *Tecârib*, I/195-261.

³³⁴ *Tecârib*, I/266-269.

³³⁵ *Tecârib*, I/283-291.

³³⁶ *Tecârib*, I/62.

Tecâribü'l-Ümem'e bir siyasetname hüviyeti kazandıran başlıca özelliği, hükümdarların ve ileri gelenlerin ağzlarından aktarılan vasiyetlerdir. Menuşihrin devlet erkânı ve halktan ileri gelenlere vermiş olduğu nutuk (hutbetu Menuşih) aynı zamanda bir siyasi düsturlar manzumesi özelliğine sahiptir.³³⁷ Eserde daha geniş ve şümüllü bir siyasetname mahiyetindeki bölüm ise Ardeşir'in haleflerine serrettiği vasiyetleridir. "Ahdu Ardeşir" adlı bu bölüm bütünüyle siyasi konularda, hükümdarın edinmiş olduğu tecrübelerinden oluşur.³³⁸ Genel tarih eserlerinde pek az rastlanılan bu vasiyetnameler daha çok siyasetname türündeki kitaplarda yer verildiği görülür.³³⁹ İbn Miskeveyh bu sayede ilgililere bulunmak istedikleri tavsiyeleri, yetkin ağzlar yoluyla yerine getirmiş olur.

Gerek siyasi gerek askeri konular da olsun İbn Miskeveyh'in sürekli dikkat çektiği bir husus da istişaredir. Örneğin Ardeşir b. Babek'in basiretli bir devlet reisi olmasını zikretmekle birlikte onun çokça istişarede bulunan biri olduğu belirtilir.³⁴⁰ Eserin ilerleyen bölümlerinde devlet adamlarının ve diğer şahsiyetlerin yapmış oldukları istişarelerden oluşan haberlere çokça yer verildiği görülür. Rey veya çoğulu olan ârâ kelimelerine eserde çokça rastlarız. İbn Miskeveyh bu tür örneklerle çokça yer vererek, karar alma aşamasında istişare etmenin isabetli görüşe ulaşmanın adeta en önemli yolu olduğunu ifade eder.

İbn Miskeveyh eserinde baştan sona idari yapı üzerinde durur. İslam öncesi dönemde İran hükümdarlarının divanlarından bahseder. Örneğin Keybüştâsif b. Keylehurstâsif'in divanü'l-harac ve divanü'n-nafakat olmak üzere iki divan kurduğu zikredilir.³⁴¹ Ayrıca Hz. Ömer'in idari işlerde getirdiği yenilikler ve kurduğu divanlar zikredilir.³⁴²

Tecâribü'l-Ümem'de kadınların idari ve askeri konulardaki etkinliklerine de örnekler verildiği görülür. Bu örnekler çoğunlukla kadının zekâsı sonucu meseleleri

³³⁷ *Tecârib*, I/65-67.

³³⁸ *Tecârib*, I/97-107.

³³⁹ Bkz. Maverdî, *Devlet Yönetimi*, çev. Mehmet Ali Kara, İlke Yay., İstanbul 2003, s. 7, 15, 29, 54, 119; eserde Ahdu Ardeşir'den birçok bölüm aktarılmıştır. Eserin tahkikinde Cahız, Turtuşî, İbn Abdırabbih vd. siyasetname tarzında ürünler verenlerin eserlerinde de yerleri gösterilir.

³⁴⁰ *Tecârib*, I/97.

³⁴¹ *Tecârib*, I/78.

³⁴² *Tecârib*, I/261-265.

çözmesiyle ilgilidir. Kubaz'ın kızkardeşinin onu Mazdekîlerin elinden kurtardığı sıra başvurduğu hileye dikkat çekilerek yer verilir.³⁴³

İbn Miskeveyh askeri konularla ilgili olarak savaşlar ve komutanların etkili oldukları hadiselerle yer verir. İbn Miskeveyh askeri yönleri bulunan vakıalara yer verirken; ondaki kahramanlık yönleri üzerinde durmaz. Savaşlardaki taktiklere dikkatleri çeker. Savaşlar dışında komutanların devlet üzerinde söz sahibi olmaları gibi konulara da yer verilir. Bu komutanların isyanları ve itaatleri, başlarına gelenler arasında ibretlik tarafı bulunanlara çokça yer verildiği görülür. Ayrıca hanedan mensuplarının ölümleri esnasında acı sonlarına örnek durumlara yer verildiği görülür.³⁴⁴

İbn Miskeveyh eserin başından itibaren Türklerin savaşçı özelliklerine dikkatleri çekmek ister. İranlılarla Türkler arasındaki savaşlara yer verirken şöyle bir ifadeyle kendi kanaatine de yer verir: "... zira Türklerin savaşları daima hile, tuzak ve aldatma üzeredir (hida', mekr ve mekâid)."³⁴⁵

Savaş sonrası antlaşmalar, barışın sağlanması gibi vakıalar üzerinde de sıklıkla durulduğu görülür. Anlaşma metni, şartları, anlaşmaya riayet edilip edilmediği gibi hususlarla birlikte konu ele alınır. Ayrıca savaşlarda elde edilen ganimetlerin değeri ve yekûnu hakkındaki haberleri İbn Miskeveyh atlamayarak verir. Hz. Ömer dönemi İran'ın fethi esnasında elde edilen ganimetler arasında değerli olanlarını özellikleri ve ne kadara satıldıkları hakkında bilgi verir.

Tecâribü'l-Ümem'de iktisadi konulara da gerekli görüldüğü yerlerde değinildiğini görmekteyiz. İran tarihiyle ilgili bölümlerde vergilerin toplanmasında dikkat edilmesi gereken hususları Menuçehr'in ağzından aktarma yolunu tercih eder: "Halkı koruyup kollayın, zira yiyecek ve içeceğiniz onların eliyledir. Onlara karşı adil davrandığımızda çalışıp üretmeye koyulduklarını görürsünüz. Bu da vergilerin artması demektir. Neticede gelir kaynaklarınızda artma görülür. Bunun aksi onlara karşı baskı kurarsanız çalışıp üretmekten uzak durduklarını, toprakları boş bıraktıklarını görürsünüz. Dolayısıyla bu vergileri azaltır. Böyle olunca da gelirlerinizin de azalacaktır. İşte bu yüzden reaya insafli davranınız. Masrafları sultana ait olan nehirlere ve kanallardan sağlanan gelirlerin vergilerini, birikmeden toplayınız. Masrafları halka ait olanlarda ise vergileri ödeme güçlüğü çekenlere devlet hazinesinden borç verilmelidir. Zamanı gelince de artmış olan vergileri onları sıkıntıya

³⁴³ *Tecârib*, I/124.

³⁴⁴ *Tecârib*, I/108.

³⁴⁵ *Tecârib*, I/122.

sokmayacak şekilde tahsil edilmelidir. Bu, her yıl gelirin ya dörtte biri ya üçte biri yahut yarısı olarak alınmalıdır ki durum halkın aleyhinde olmasın.³⁴⁶

Özellikle 295 yılı sonrası hadiseleri arasında mali konulara dikkat çekildiği görülür. Beytülmale giren vergiler ve bunların kullanışları hakkındaki haberler ayrıntılı bir şekilde verilir. Özellikle vezirlerin ve mali işlerle sorumlu divanların mali konulardaki haberleri rakamlarla verilir. Bunun yanında müsadere sırasında elde edilen malın tutarı bir bir zikredilir. Yeni vezirlerin görevi devraldığı sıra sabık vezirden mali rapor talep etmelerine ve bu yöndeki haberlerin *Tecâribü'l-Ümem*'de genişçe yer ayrıldığı görülür.³⁴⁷

2. Toplumsal Konular

Tecâribü'l-Ümem'de toplumsal konular farklı açılardan ele alınmıştır. Toplumlar için gerekli durumlar işlendiği gibi onlar için felaket olabilecek konular üzerinde de durulmuştur.

Eserin başında, Uşhenc'in toplumda ahlaksız ve bozguncuları ülke dışına; ıssız dağ başlarına ve adalara sürerek ülkeyi bu kimselerden temizlediğinden, aralarında ıslah edilebilecekleri çalıştırarak yola getirdiği haber verilir. Tahumert ve Cemşit'in de bu uygulamayı takip ettiği bildirilir.³⁴⁸ Ayrıca Cemşit'in halkı sınıflara ve gruplara ayırdığı zikredilir.

İbn Miskeveyh, dini konulara kısaca değinmekle yetinmiştir. Zira İranlıların eski dini Zerdüştlüğü ele almamış; sadece Zerdüş'ten kısaca söz etmiş, dönemin hükümdarlarından Lehasib ile olan münasebetini işlemiştir.³⁴⁹ Genele tarih eserlerinin vazgeçilmez konuları arsında yer alan dinlerin ortaya çıkışı ve yayılışı *Tecâribü'l-Ümem*'de bütünüyle dışarıda tutulmuştur. Eserde Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında da bahsedilmez. Sadece anlatılan siyasi tarih seyrinde bir alakası bulunduğu durumda zikredilmekle yetinilir. Peygamberleri de hangi hükümdarlar döneminde gönderildiklerini değinmekle yetinir. Rum meliklerinden Konstantin'in Hristiyanlığı ilk kabul eden kişi ve kilise inşa ettiğinden söz edilir.³⁵⁰ Aynı şekilde İslamiyet'in doğuşu

³⁴⁶ *Tecârib*, I/67.

³⁴⁷ *Tecârib*, V/59-64.

³⁴⁸ *Tecârib*, I/61-62.

³⁴⁹ *Tecârib*, I/78, karşı. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, I/249-251.

³⁵⁰ *Tecârib*, I/112.

ve yayılışı ile ilgili bölüm tamamen esere dâhil edilmeyerek Hendek Savaşı ile İslam tarihi başlatılmıştır.³⁵¹

Hz. Peygamberin hayatı ve savaşlarıyla ilgili yaklaşımını şöyle bir gerekçeyle ifade etmektedir: “Bu hadiseden sonra Ebûbekir, Halid’i Irak üzerine gönderdi. Bu sayede Farslar üzerine de görevlendirildi. Bu savaşlar ve vakıalar büyüklüğüne, şiddetine ve stratejisine rağmen aralarında pek azı dışında tecrübe olarak istifade edilecek yönler bulunmaz ki onları da ilerde zikredeceğim. Geri kalanı halkın cihadı, Allah’ın yardımı ve Müslümanların samimi gayretleri sayesinde; bir de Farsların yılgınlığı, ömürlerinin son demine ulaştıkları ve krallıklarının yer ile yeksan olmasıyla ilgilidir. Sadece gelecek için istifade edilebilen haberlere, savaşlardaki taktikler gibi konulara yer vereceğimizi eserimizin başında şart koştuk. Benzer bir durumla ilk kez karşılaşan kimsenin durup düşünmesi ve ders çıkarması için böyle yaptık. Dolayısıyla bazı vakalara yer vermedik. Bununla birlikte faydalı olacak en küçük bir konuyu dahi hatırlatmaktan geri durmayacağım. Bu sebeple Resulullah’ın meğazisi ve hadiselerinin çoğuna yer vermedim. Zira onların hepsi Allah’ın inayeti ve yardımı, düşmanlarının zeval bulmasıyla açıklanabileceğinden onlarda tecrübe edilecek yönler, hileler, beşeri tedbirler bulunmaz.”³⁵² Müsteşrikler, İbn Miskeveyh’in eserinde peygamberler tarihine yer vermeyişini ilginç bulmaktadırlar. Zira Margoliouth *Tecâribü’l-Ümem*’i okuyanın İbn Miskeveyh’in Müslüman olup olmadığı hakkında bir kanaate kavuşamayacağını belirtir.³⁵³ Bu hususta Margoliouth açık bir yanılığa düşmüştür. Zira İbn Miskeveyh Müslüman ilim adamları gibi Allah’a hamd ve O’na takdis, Peygamberine salât ve selamla eserine başlar.

Mezhepler tarihinin konularıyla ilgili olarak İbn Miskeveyh’in bakışı ise dikkat çekicidir. Mezhepler etrafında oluşan tartışmalardan da İbn Miskeveyh mesafeli durur. Zira Hz. Ebûbekir’in halifeliği üstlenmesi konusuna yer vermeden yalancı peygamberler ve ridde hareketlerine geçer.³⁵⁴ Mezheplerle ilgili olarak, Mazdekiye mezhebinin dönemin toplumu üzerinde doğurduğu sonuçlara ve sonrasında ortaya çıkan sorunların çözümündeki uygulamaları ele alır. Bu mezhebin inançlarından ziyade toplumdaki yansımalarına dikkat çekilir.³⁵⁵ Yine Hariciler ve Sebeiye mezheplerinin inançlarından ziyade siyasi yönleri üzerinde durur.

³⁵¹ *Tecârib*, I/169

³⁵² *Tecârib*, I/186-187.

³⁵³ Margoliouth, D S., *Lescures on Arabic Historians*, Delhi 1929, s. 130.

³⁵⁴ *Tecârib*, I/180.

³⁵⁵ *Tecârib*, I/124.

İbn Miskeveyh, milletlerin öne çıkan belirgin özelliklerine yer yer değinmiştir. İbn Miskeveyh, eserine diğer tarihçilerden farklı olarak “ümem” kelimesine vurgu yapmıştır. Taberî'nin eserinin adını *Tarihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk* olarak belirlemesi onun Peygamber ve Hükümdarları merkeze almasının sonucudur. Yine Taberî'nin eserinin adı kimi yerlerde *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk* olarak da geçmektedir. İbn Miskeveyh'in “ümem” olarak ifade ettiği milletler günümüzde diğer bir kullanımıyla uygarlıklar olarak karşımıza çıkar. İbn Miskeveyh'in eserine ana konu olarak belirlediği milletlerin tarihlerini teferruatlı işlemek yerine onlardan geleceğe tecrübe olarak yansıyacak yaşamları seçerek sunar. Farslar, Türkler, Araplar ve Rumlardan bahseder. Bu husus genel tarih yazıcılığının vazgeçilmez konuları arasındadır. Öyle ki bu konuda başlı başına eserler yazılmıştır. Said el-Endelüsi'nin *Tabakâtü'l-Ümem*'i bizzat milletlerin vasıflarını anlatmak ve onları sınıflandırarak ele almak amacıyla hazırlanmıştır. İbn Miskeveyh'in çağdaşı Birûnî de Yunan, Roma ve Mısır halkını ehlü'l-mağrib; Hind ve Çin halkını da ehlü'l-maşrik olarak anmakta ve bu iki âlem arasındaki karakter farkını zikretmektedir.³⁵⁶

İbn Miskeveyh, eserin başından itibaren Türklere yer verir. Efrasiyab (Alper Tunga) ile İran hükümdarları ve Rüstem arasında geçen savaşlara genişçe yer ayırır. Abbasîler döneminde Türklerin devlet üzerindeki etkilerinden sıkça bahsedilir. Türk, Rum ve Hintler eserde Farsların karşısında duranlar olarak gösterilir.³⁵⁷ *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ta insanların düşünme melekelerini düzeyinin yaşadıkları coğrafyaya göre şekillendiğini ifade eder. Orta bölgeye yaklaştıkça akıl ve zekânın arttığını; kuzeyin ve güneyin uç bölgelerinde yaşayan insanların maymunlardan pek az bir farka sahip oldukları belirtilir.³⁵⁸

Tecâribü'l-Ümem'de zaruret-i hamse olarak bilinen dinin, canın, malın, neslin ve aklın korunması ile ilgili hususlara da yer verilmiştir. Bu zaruretlerin korunması, beraberinde onları tehdit eden durumlara da dikkat çekilerek konu işlenmiştir. Neslin korunmasıyla ilgili olarak Mazdekiye hareketinin uygulamaları sonucu ortaya çıkan neslin karışması ve bu durumun çözümüne dair haberlere yer verilmiştir.³⁵⁹ Diğer bir yerde Tasm (Tesim) kabilesinde zalim bir hükümdarın bu yöndeki çirkin bir davranışına

³⁵⁶ Togan, *a.g.e.*, s. XXI.

³⁵⁷ *Tecârib*, I/140.

³⁵⁸ *Ahlakı Olgunlaştırma*, s. 49-50, 68-69.

³⁵⁹ *Tecârib*, I/129.

karşı halkın isyan etmesi, Esved adında bir kahramanın onu öldürmesi haberine yer verilir. Haberdeki zulüm, hükümdarın evlenecek olan kızları düğün gecesi, önce kendisiyle birlikte olmaya zorlaması ve bu yönde davranışını uzun süre devam ettirmesidir.³⁶⁰

Malın korunmasıyla ilgili olarak yer yer işlenen mezalim, hak, adalet gibi konular bu zarureti destekler mahiyettedir. Örneğin Efrizûn'un hükümdarlığı hakkında şöyle bir açıklamaya yer verilir: "O, insaf ve iyilikle hükümdarlığı yürüttü. Dahhak'ın halktan gasp ettiği toprak ve sair şeyleri soruşturdu ve tamamını hak sahiplerine iade etti."³⁶¹ Canın korunmasıyla ilgili olarak da savaşımlara, esirlere, halkın can güvenliği ve eman meselesine dair anlatılan haberlerde görülür. Eserde Karamatiler'in toplumda çıkardıkları fesada yer yer işarate edildiği görülür. Dinin korunmasıyla ilgili olarak inanç ve ibadetlere tanınan hürriyet, mezhep sahiplerine karşı gösterilen iyi tutuma dair verilen haberlerden bu zaruretin de dikkate değer olarak görüldüğünü çıkarabiliriz. Aklın korunmasına ilişkin ise İbn Miskeveyh tedbir, tecrübe, hile gibi yer verdiği olay türleri bütünüyle akıl ve zekâyla alakalıdır.

Himem olarak geçen ifade, insana atfedilen; dolayısıyla şahıslarda ortaya çıkan bir meziyettir. İbn Miskeveyh ahlâka dair olan eseri *Tehzîbü'l-Ahlâk*'ta himmeti izah eder.³⁶² Devlet adamları, ordu komutanları ve halk arasında öne çıkan kimselerin göstermiş olduğu çabaların ve bu çabaların vermiş olduğu iyi sonuçları himmet olarak adlandırır.

3. Kültür ve Medeniyet

Tecâribü'l-Ümem'de az da olsa kültür ve medeniyetle ilgili konulara yer verilmiştir. Eserde insanların yaşamlarındaki refah düzeylerine, bazı şehirlerin kuruluşlarına dair haberlere yer verilir.

Eserin başında İran hükümdarlarından Uşhenc vasfedilirken, ilk ağaç kesenin o olduğu; bu ağaçlar ve çıkarttığı madenlerle yapılar inşa ettiği anlatılır. Cemşit'in de benzer işler yaptığı şöyle zikredilir: "O, düzeni bozanlar ve şeytanlık yapanları zor işlerde

³⁶⁰ *Tecârib*, I/95.

³⁶¹ *Tecârib*, I/64.

³⁶² Yiğitlik kapsamına giren faziletler arasında himmet sahibi olmayı sayar. Himmet sahibi olmak, nefsin talihli olma ve bunun zıddı olan şeylere hatta ölüm anındaki sıkıntılara katlanmasını sağlar. Bkz. *Ahlakı Olgunlaştırma*, s. 27-28.

çalışmaya koşturdu. Dağlardan taş ve kayaları parçalama; kireç, alçı, bina yapımı ve temel açma işleri; madenleri çıkarma ve buna benzer ağır işlerde çalıştırarak onlara boyun eğdirdi.”³⁶³

Eserde Nevruz’un Cemşit tarafından ihdas edildiği ve bu günün sevinç ve bolluk içerisinde geçirilmeye başlandığı zikredilir.³⁶⁴

İbn Miskeveyh’in coğrafya ve şehirler üzerinde fazlaca durmayıp gerekli kısımları özetle zikretmesi, onun tarih ilmiyle coğrafya ilminin birbirinden ayrı olduklarını fark ettirme gayesine işaret eder. Zira Mes’ûdî’de tarih ile coğrafya iç içedir. Yine önceki fütuhata dair kitaplardaki şehirlere dair geniş açıklamalar İbn Miskeveyh’in eserinde yer almaz. Zira bu eserin yazılış gayesiyle örtüşmez. O ancak şehirleri kimin imar ettiği, insan çabasının şehir üzerinde ne zaman ve ne şekil vuku bulduğıyla ilgilenir. Buna dikkat çekmekle yetinir.

Kuruluşarı hakkında bahsedilen şehirler genellikle İran ve Irak toprakları üzerinde kurulan şehirlerdir. Örneğin Zevv b. Tahmasb hakkında şunlar anlatılır: “Ardından Zevv, Ferasiyâb’ın tahrip ettiklerini imar etmeye başlamış. Yıkılan kalelerin inşa edilmesini, gömülerek kullanılmaz hale getirilen nehir ve kanalların kullanışlı hale getirilmesini emretmiştir. Kuruyan su kaynaklarını kazarak tamamen ortaya çıkartmış ve daha güzel hale getirilmelerini sağlamıştır. Bunun dışında halkı, yedi yıl vergilerden muaf tutmuştur. Onun zamanında ülke şenlenmiş, sular çoğalmış, halkın kazancı bereketlenmiştir. O, Sevad bölgesinde Zâb adı verilen bir ırmak meydana getirmiş. Onu çevreleyen bir şehir kurmuştur ki ona el-Medinetü’l-Atfikiye adını vermiştir. Bu şehri bir daire şeklinde kurmuş ve orada üç bölge meydana getirmiştir. Bunlar Yukarı Zâb, Orta Zâb ve Aşağı Zâb’tır. Buraya dağlardan kokulu bitki tohumları ve ağaç kökleri getirmiştir. Ayrıca Zevv, çeşit çeşit yemekler ve farklı türde yiyecekler edinenlerin ilki olarak bilinir. Yine o, Türklerden elde etmiş olduğu malları ve ganimet olan atları askerlerine dağıtmıştır.”³⁶⁵

Şehirlerle ilgili olarak İskenderin on iki şehir kurup bunların tamamına “İskenderiye” adını verdiği kaydedilir. Fakat dikkat çeken bir husus ise; bu şehirlerden sadece İran’da kurulanların isimleri ve bölgeleri sadece zikredilir. Isfahan’daki Ceyy, Herat, Merv ve Semerkant adları zikredilir; geri kalan şehirler için ise birinin Babil

³⁶³ *Tecârib*, I/62.

³⁶⁴ *Tecârib*, I/62.

³⁶⁵ *Tecârib*, I/69.

topraklarında, diğer yedisinin Yunan topraklarında inşa edidiğinden bahsetmekle yetinir.³⁶⁶

İbn Miskeveyh, milletlerden ve kabilelerden bahsederken bunları kısa geçer. Genel özelliklerine yeri gelmişken değinir. Örneğin Berberiler hakkında şöyle bir hususa yer verir: “İşte o kimseler Berberilerdir. İfrıkıs, onlara “ne kadarda gürültü, anlaşılmaz sesler çıkartıyorsunuz (ma eksere berberetkum)!” demesinden ötürü onlara “berber” adı verilmiştir.”³⁶⁷ Ayrıca eserde nüfus hareketliliklerine de gerekli görüldüğü yerlerde değinilir. Arap kabilelerinin Kuzey Arabistan’a doğru olan göçlerine yer verilir.³⁶⁸ Eserde böyle bir bilginin verilmesinin nedeni, kuşkusuz sonraki dönemlerde anlatılacak olan çeşitli hadiselerde zikredilen kabilelerin etkin olmalarıdır.

İlimler hakkında *Tecâribü'l-Ümem*'de az da olsa bazı bilgilere yer verildiğini görürüz. İran hükümdarı Efrizûn hakkında şöyle bahsedilir: “O ilme ve ilim ehline yakınlık gösteriyordu. Tıp, astroloji ve felsefeyle ilgileniyordu.”³⁶⁹ Başka bir yerde Sabur Zülektaf'ın İran'a Hindistan getirdiği tabipleri Sûs şehrine yerleştirmelerinden ve burada tıbbın öğrenilmesinden söz edilir.³⁷⁰

4. İran Milliyetçiliği Eğilimi

İbn Miskeveyh için İran milliyetçisi oluşuyla ilgili bazı yaklaşımlar mevcuttur. Bu iddiaların dayanağı *Tecâribü'l-Ümem* ve *Cavidan-ı Hired (Adabü'l-Arab ve'l-Furs)* adlı eserleridir. İbn Miskeveyh'in İran milliyetçisi olmasıyla ilgili iddialar özellikle son asırda dile getirilmiştir.³⁷¹ İbn Miskeveyh'in Hamza el-İsfehanî de olduğu gibi bir İran milliyetçisi oluşu belirgin değildir. Hatta çoğunlukla onun tarihi, İran'ı ve Farsları merkeze alarak işlediği iddiasından öteye geçmez. Öyle ki bunu doğrudan anlama ve tespit etme müellifin şu başlıklarla ilgili kanaatlerine bakarak ortaya çıkarabiliriz. İslam öncesi İran tarihi, hükümdarları ve Farsları ele alış biçimi; Hz. Ömer dönemindeki İran fetihleri, Emevî ailesine yaklaşımı, Mevali ve Şuûbiye hareketine yaklaşımı, Abbasîleri ele alış biçimi, Büveyhîler'i nasıl konumlandığı. Tüm bunları da ancak eserde ilgili

³⁶⁶ *Tecârib*, I/87.

³⁶⁷ *Tecârib*, I/68.

³⁶⁸ *Tecârib*, I/90.

³⁶⁹ *Tecârib*, I/64.

³⁷⁰ *Tecârib*, I/113.

³⁷¹ Günaltay, *a.g.e.*, s. 102; İzmirli, *a.g.m.*, 1929, s. 80.

konuların geçtiği kısımları dikkatle okuyarak, aynı konularda diğer tarihçilerle karşılaştırmada bulunarak ve İslam tarihinin genel seyrini göz önünde bulundurarak tespit etmek mümkündür. Fakat yukarıda saydığımız başlıklara baktığımızda İbn Miskeveyh'in tartışmalara mahal veren konuları ele almaktan uzak durduğunu görürüz. O İran'ı ve Farsları yüceltme gibi bir yöneliş içinde görülmez. Tarihe baktığı gibi milletlere de tarafsız olarak yaklaşmaya çalışır.

İbn Miskeveyh için koyu bir İran milliyetçisi demek güçtür. Daha öncesinde ortaya çıkan Şuûbiye hareketi içerisinde İbn Miskeveyh gösterilmez.³⁷² Onunla ilgili yaklaşımlar genelde İran'ı merkeze alması durumudur. Bu durum yaşamış olduğu dönem ve çevrenin bir sonucudur. Yaşadığı dönem Büveyhîler'in en etkin oldukları dönem olması ve İbn Miskeveyh'in sürekli Büveyhîler sarayında hizmet ederek bulunmasıyla durum izah edilebilir. Muhatapları çoğunlukla Farslar olması, vereceği örnekler onların ilgi ve dikkatlerini çeken konular arasından seçilmesini doğurmuştur.

İran tarihine ilişkin tarihi malumata genişçe yer ayıran sadece İbn Miskeveyh değildir. İbnü'l-Mukaffa ile başlayan İrani tesir sonraki devirlerde de kabul görmüştür. İbn Miskeveyh'ten bir asra yakın bir süre önce yaşamış olan Ebû Hanife ed-Dineverî (ö. 282/895) ve Yakubî de (ö. 284/897) tarih eserlerinde İran tarihine fazlaca yer ayırmışlardır. Gibb'in de ifade ettiği gibi İbn Kuteybe (ö. 276/889) tarafından kabul gören İran menşei tarih materyali dönem itibariyle nihai kaynak haline gelmiştir.³⁷³

İbn Miskeveyh eserinin başında Pişdadîler, Keyyîler ve Eşşanîler için detaylı bilgiler vermezken; Sasanîler hakkında farklı olarak detay bilgiler verir. Örneğin savaşlardaki asker sayısı, elde edilen ganimetler, hazinedeki servetin tutarı Sasaniler döneminde özellikle belirtilir. Bunun nedeni Sasanilerin geç dönemde yaşamaları, onlara dair aktarılan haberlerin daha yaygın ve güvenilir olduğu kanaatine sahip olunmasıdır. Yani eskiye gidildikçe tarihi hadiselerin sıhhati azalarak günümüze ulaşır, öyle İbn Miskeveyh'te bu yaklaşım görülür.

İbn Miskeveyh'ten az bir zaman önce yaşamış ve eserini telif etmiş olan Mes'ûdî'de İran hükümdarlarını merkeze alarak bir tarih yazma eğilimi yoktur. İbn Miskeveyh'te bunun belirgin olarak ortaya çıkmasını Büveyhî hükümdarına ithaf edilen bir tarih eseri yazmasına bağlayabiliriz. Yine İbn Miskeveyh'e dönem itibariyle yakın

³⁷² Bkz. Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuubiye*, İşaret Yay., İstanbul 1992.

³⁷³ Gibb, *a.g.e.*, s. 87.

olan Hamza el-İsfahanî'nin (d. 280/893 - ö. 360/970) eserini yazarken taşıdığı gayeyi İbn Miskeveyh taşımamıştır. Hamza el-İsfahanî, İranlıların Müslümanların idaresini ele geçireceğini, eski yönetici vasıflarını kazanarak geleceğe taşıyacaklarını haber verir. Büveyhîler için bu yönde tarihi dayanaklar bulmak gayesiyle yola çıkar.³⁷⁴ İbn Miskeveyh ise tarihte devlet ve ordu idaresi, iktisadi ve toplumsal konularda tecrübe olarak istifade edilebilecek bir tarih manzumesi sunmak niyetindedir. Yalnız bunu sağlarken muhataplarının ilgisine mazhar olabilecek İrani kısımları öne çıkarır. Onun bu yöndeki yaklaşımı tarihçiler tarafından yadırganmamıştır. Zira o haberler hakkındaki tarafsızlığını büyük ölçüde korumuştur.

Müslüman tarihçilerin birçoğuna baktığımızda umumi tarih eseri yazmış olsalar da ait oldukları bölgeyi daha yoğun işlediklerini görürüz. İbn Haldun'un eserinde Kuzey Afrika ve Berberîlere genişçe yer ayırmasını, bu nedene bağlayabiliriz. *Tecâribü'l-Ümem*'de Hz. Ömer döneminin anlatıldığı yerde sadece İran fetihlerine yer verildiğini görürüz. İbn Miskeveyh'in bu yöndeki tercihi bulunduğu çevreyle açıklanabilir. İbn Miskeveyh bir İran milliyetçisi olacağından böyle bir tercihte bulunmaz; zira o bazı yerlerde İran ordusunu müşrikler olarak ifade eder.³⁷⁵ Dolayısıyla İbn Miskeveyh bir İran milliyetçisi değil; ancak bir milliyetperveri olarak zikredilebilir. Öyle ki İbn Miskeveyh o dönem Kahire'de, Fatımî sarayında bulunsaydı; belki de İran fetihlerini bir kenara bırakır, Mısır'ın ve Kuzey Afrika'nın fethini eserinde işlerdi.

İbn Miskeveyh, Yemen meliklerinden Rayiş b. Kays'a İran hükümdarı Menuşihir bölümünde yer verirken sonunda şöyle bir açıklamada bulunur: “Anlatmış olduğum bu konuyu Menûşihir başlığı altında işlememin sebebi, İranlıların iddia ettiklerine göre o dönemde Yemen meliklerinin İran meliklerinin hizmetinde olmalarıdır. Ayrıca er-Rayiş'in Menûşihir adına Türkler ve diğer milletler üzerine sefere çıkmasıdır. Araplar ise bunu kabul etmezler. Onlar, hükümdarlıklarının bir başkasına bağlı olmadığını; ancak kendi başlarına olduğunu ileri sürerler.”³⁷⁶ Benzer yerlerde de görüldüğü üzere İbn Miskeveyh her ne kadar eserini, tarihteki tecrübelerden şekillendirmiş olsa da nihayetinde o, İran tarihini eksene alarak eserini inşa etmiştir.

Tecâribü'l-Ümem'de bazı Farsça tabirler hakkında açıklamalar getirildiği görülür. Şu örnekler konuyu açıklamaktadır: “Uşhenc dedesi Ceyumert'ten sonra gelendir.

³⁷⁴ Güner, “Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (II)”, *DEÜİFD*, İzmir 2005, sy. XXI, s. 64.

³⁷⁵ *Tecârib*, I/205, 216, 217, 232.

³⁷⁶ *Tecârib*, I/68.

Yedi iklimi bir araya getirmiş, saltanatı tanzim etmiş, işleri yoluna koymuştur. Bu yüzden “Fişdaz” ismini almıştır. Bu ifade Arapça, adaleti tesis edenlerin ilki anlamını taşımaktadır.”³⁷⁷ Diğer bir yerde şöyle geçmektedir: “Efrizûn “key” ismini alanların ilkidir. Ona “Key Efrizûn” diye hitap ederlerdi. Key kelimesi arınmış, maneviyatlı anlamına gelir; manevi yönden arınmış kişi için kullanılır.”³⁷⁸ İbn Miskeveyh, İran tarihinde kurulan divanların ve idari heyetin Pehlevîce (Eski farsça) isimlerini zikretmeye de ayrı bir ihtimam gösterilir.³⁷⁹ İran hükümdarlarından Cemşid, Behmen gibi isimlerin Arapça karşılıklarının verildiğini de görürüz.³⁸⁰ Dikkat çeken diğer bir benzer durum, Sasaniler hanedanlığının ilk hükümdarı olan Ardeşir b. Babek’in “şahinşah” ismiyle anıldığını zikretmesidir.³⁸¹ Öyleki “şahinşah” ünvanının İbn Miskeveyh’in nedimi ve hazinedarı olarak da bulunduğu, Büveyhî sultanlarından Adudu’-Devle’nin ünvanıdır. Bu unvan Abbasî halifesi tarafından kendisine verilmiştir.

D. TECÂRİBÜ’L-ÜMEM’İN İSLAM TARİHİNE KAYNAKLIĞI

Tecâribü’l-Ümem Büveyhîler’in tarihiyle ilgili son kısmı, İbn Miskeveyh’in şahsî müşahedelerine ve dolayısıyla birinci elden verilere dayandığı için; eser bu hanedanlığın tarihi açısından en değerli kaynaklardan biri kabul edilir. Ayrıca h. IV. asır İslam tarihi açısından da en önemli eserler arasında zikredilir. İbn Miskeveyh’in eserlerine yazılan her iki zeyil de aynı şekilde çok önemli birincil kaynaklar arasındadır. Bu nedenle *Tecâribü’l-Ümem*’in neşirlerinde Ebû Şücâ’ er-Rûzrâverî ve Hilâl es-Sâbî’nin Zeyilleri bir arada yer almıştır.

Tecâribü’l-Ümem’in Taberî’nin tarihine bağlı kalarak hazırlamış oldukları bölümler kaynaklık teşkil etme bakımından problemlidir. Zira İbn Miskeveyh bu bölümlerde Taberî’deki haberleri eserinde belirlediği amaç doğrultusunda ayıklamıştır. Bir başka ifadeyle amacına hizmet eden haberlerden, makul gördüklerini alarak eserini düzenlemiştir. Dolayısıyla bu yaklaşımı, İslam tarihi alanında tartışılan birçok önemli haberi atlamasına neden olmuştur. Bundan dolayı h. IV. asır dışındaki bölümler için araştırmacılar başta Taberî olmak üzere diğer İslam tarihçilerine müracaat etmişleridir.

³⁷⁷ *Tecârib*, I/61.

³⁷⁸ *Tecârib*, I/64.

³⁷⁹ *Tecârib*, I/78, 81.

³⁸⁰ *Tecârib*, I/61, 81.

³⁸¹ *Tecârib*, I/97.

Bu yaklaşım İbn Miskeveyh'ten sonraki tarihçiler tarafından takip edilerek günümüze kadar gelmiştir.

İbnü'l-Esîr (ö. 630/1234) *el-Kâmil fi't-Tarih*'te, İbn el-Adîm (ö. 660/1262) *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*'de, Ebu'l-Fida (ö. 732/1331) *el-Muhtasar fi Ahbâril-Beşer*'de, Nuveyrî (ö. 732/1332) *Nihâyetü'l-Erab*'da ve İbn Haldun (ö. 808/1406) *el-İber*'de İbn Miskeveyh'in tarihinden iktibaslarda bulunmuşlardır. Farsça yazar tarihçilerden Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvinî (ö. 750/1349) *Tarih-i Güzîde*'de, Mirhond (ö. 903/1498) *Ravzatü's-Safâ*'da ve Hondmîr (ö. 942/1535) *Habibü's-Siyer*'de *Tecâribü'l-Ümem*'i kaynak olarak kullanmışlardır.³⁸²

İbn Miskeveyh'in diğer tarihçilere nazaran az kaynak olarak gösterilmesinin nedeni onun tarihinin sonraki tarihçiler özellikle İbnü'l-Esîr tarafından eserinde kimi konuları kapsamıdır. Bu da kimilerinin İbnü'l-Esîr gibi tarihçilere bakmakla yetinmelerini beraberinde getirmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de h. 302 yılına ait olayları işlerken İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem*'de yanlış eseri olarak bir bilgi verildiği zikredilir;³⁸³ bu tarihten itibaren İbnü'l-Esîr'in *Tecâribü'l-Ümem*'i kaynak olarak kullandığı görülür. 369 yılına ait vakıalara yer verirken şöyle ifade eder: “Buraya kadar aktardıklarımız Ebû Ali b. Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem* adlı eserindeki bilgilerdir.”³⁸⁴ Bu tarihten sonra İbnü'l-Esîr *Tecâribü'l-Ümem*'in Zeyil yazar Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî'yi kaynak olarak kullanır. Rûzrâverî'nin Zeyl'inin sona erdiği 389 yılına ait haberlerde şöyle zikredilir: “Vezir Ebû Şücâ'nın zeylindeki konuların sonuncusu buraya kadardır.”³⁸⁵

Tecâribü'l-Ümem daha sonra gelen klasik eserlerin tahkikli neşirlerinde müracaat edilmiş. Özellikle kimi şahıslar, şehirler ve çeşitli olaylar hakkında ayrıntılı bilgi verilmesi yönünden *Tecâribü'l-Ümem* kaynak gösterilmiştir. Yakın dönemde İslam tarihiyle ilgili hazırlanan genel tarih eserlerinde Büveyhîler dönemi için *Tecâribü'l-Ümem* kaynak olarak tercih edilir.³⁸⁶ Yakın dönem araştırmacılarından Müslümanların iktisat tarihi konuları üzerinde duranlar için de *Tecâribü'l-Ümem* bir başvuru kaynağı olmuştur. Özellikle Büveyhîler dönemindeki iktisadi durumu görmek açısından *Tecâribü'l-Ümem* bu yöndeki araştırmacıların dikkatinin çekmiştir. Cengiz

³⁸² Khan, *Studies in Miskawayh's Contemporary History (340-369 A.H.)*, s. 1.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/76.

³⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/613.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/126.

³⁸⁶ Bkz. Hasan, H. İbrahim, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., Kayahan Yay., İstanbul 1992, c. III, IV.

Kallek, Abdülaziz ed-Durî gibi iktisadi konuları araştıranlar *Tecâribü'l-Ümem*'i kaynak olarak kullanmışlardır.

İbn Miskeveyh'in tarihçiliğini ve eserinin değerini takdir edenlerin yanı sıra onu Müslümanlar arasındaki genel tarih yazımı arasında zikretmeyi ihmal edenler de olmuştur. İbn Miskeveyh'in eserinin gün yüzüne geç dönemde çıkması, Taberî'nin büyük ölçüde İbn Miskeveyh'in yer verdiği haberlerin kaynağı olması, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'de Büveyhîler dönemi ile ilgili *Tecâribü'l-Ümem*'den doğrudan alıntı yaparak kaynak göstermesi İbn Miskeveyh'e yönelmenin önüne geçmiştir. Dolayısıyla bu durum İbn Miskeveyh'in bir kayıp halka olarak durmasına neden olmuştur.

İbn Miskeveyh'in eserine olan ilginin ortaya çıkışı, eserin oryantalistler tarafından tahkik edilmesi ve neşri sayesinde olmuş. Yine aynı çevrenin ve takipçilerinin eser hakkındaki kanaatlerini bildiren telifleri bu ilgiyi pekiştirmiştir. İbn Miskeveyh'in eserinin farklı bölümlere sahip olmasına rağmen, çoğu araştırmacı sadece Büveyhîlerle ilgili olan kısımla ilgilenmiştir. Bunun nedeni de ilk tahkikli neşri olan Margoliouth'nun neşrin hicri 295 yılıyla başlamasıdır. Bu kısım aynı zamanda İngilizceye çevrilmiştir. Öyleki İslam öncesi tarih, Hz. Peygamber, Hulefa-i Raşidin, Emeviler ve Abbasîler'in ilk dönemleri bu baskıda yer almamasından dolayı eser eksik bir şekilde ele alınmış. Bir bütün olarak görülmediğinden üzerinde yeterli incelemede bulunulmamıştır. Bu yönüyle Taberî'nin tarihi ve Sabit b. Sinan'ın tarihine bir zeyl olarak düşünülerek İslam tarih kaynağı olarak ele alınmıştır.

SONUÇ

Müslümanlar tarih ilmini ziyadesiyle önemsemiş; onun gelişmesine büyük katkılar sağlamışlardır. Siyer ve meğazi kitaplarının yazılmasıyla başlayan tarih yazımı, başlangıçta Hadis ilminin bir şubesi olarak görülmüştür. Zamanla tarihin sahası genişlemiş, çeşitli konularda tarihi eserler yazılmıştır. Biyografilerin ağırlıklı olarak işlendiği tarihlerin yanısıra tarihi coğrafyanın da önemli ölçüde işlendiği görülür. Bunların yanında zamanla insanlığın başlangıcından itibaren işlenen ve yaşanan çağa kadar getirilen genel tarih eserleri oluşmaya başlamıştır. Bir dünya tarihi yazma gayesi olarak açıklanabilen bu tür tarih yazımı, Müslümanların sahip olduğu tarihteki evrensellik ve süreklilik düşüncesinin bir tezahürüdür.

Büyük ölçüde Muhaddislerin hadis ilminin usulleriyle derledikleri rivayetleri, kronolojik olarak tasnif etmeleriyle Müslümanlar arasında genel tarih yazıcılığı başlamıştır. H. IV. asır ile birlikte rivayetleri derleme geleneği sona ermiştir. Bu sırada rivayetlerin büyük çoğunluğunun derlenmiş olmasının yanında, eski İran kaynakları da büyük ölçüde Arapçaya tercüme edilmiş durumdaydı. Bu nedenden dolayı eldeki mevcut zengin malzeme üzerinden yeni eserler inşa edilmeye başlanmıştır. Bu rivayetler tenkit edilerek yeniden ele alınabilmiştir. Sonraki çağlar için de her dönemin tarihçileri tarafından kalan dönemi tamamlayan eserler verilmiştir. Tarih sahasında gelişen diğer bir husus rivayetlere getirilen tenkitler, tarih usulü ve felsefesiyle ilgili ilkelerin ve kanaatlerin ortaya çıkmasını da beraberinde getirmiştir.

H. IV. asır aynı zamanda, tarihlerin çeşitli devlet kademelerinde bulunan şahıslar tarafından, yoğun bir şekilde yazıldığı dönemdir. Kâtip ve nedimlerin öncülük ettiği bu grup sayesinde dönemin tarihi müşahedeleri kayıt altına alınmaya başlamıştır. Böyle bir tarih yazımı, Müslümanlar arasında vakayiname tarzı tarih yazımının başlangıcını teşkil etmektedir. Bununla beraber siyasi tarihin yanında kültür ve medeniyet tarihini de konu edinen zengin bir tarihi literatürün doğmasına da sebep olmuştur.

Taberî'den sonra, genel tarih eseri tasnif eden ilk tarihçilerden biri de İbn Miskeveyh'tir. Tezimizde konu edindiğimiz *Tecâribü'l-Ümem* her ne kadar Taberî'nin tarihini esas alarak hazırlanmışsa da İbn Miskeveyh'in tarih hakkında ileri sürdüğü

görüşler ve eserdeki usulüyle Taberî'den büyük ölçüde ayrılır. İbn Miskeveyh rivayetleri tenkide tabi tutarak ayıklamış, daha sonra belirlediği esaslara uygun haberlerden yeni bir tarih eseri inşa etmiştir. Rivayet geleneğini bir kenara bırakarak vakıa üzerinde yoğunlaşmıştır. Tarihi daha kolay okunup istifade edilecek bir şekilde tasnif etmeyi hedeflemiş; mukaddimesinde belirttiği amaç ve ilkelerine bağlı bir tarih eseri ortaya koymuştur.

İbn Miskeveyh'in eserindeki diğer bir önemli husus h. 340 yılından başlayarak h. 369'a kadar devam eden tarihin bizzat kendi müşahedelerine ve şahsi kaynaklara dayanmasıdır. Bu nedenle ilgili dönem, İslam Tarihi için birinci dereceden kaynak olarak ele alınmaktadır. *Tecâribü'l-Ümem*'in bu bölümü, ilk dönemlerde ve daha sonraki dönemlerde kaynak olarak gösterilmektedir. Ayrıca h. 290-340 yılları açısından; bu yılları işleyen Sabit b. Sinan'ın günümüze ulaşmayan *Tarih*'ini aktarması yönünden *Tecâribü'l-Ümem*'in İslam tarihine kaynaklığı daha önemli hale gelmiştir.

Müslümanlar arasında İbn Miskeveyh'in yaşadığı dönem ile birlikte şekillenen genel tarih yazımı sonraki asırlarda da benzeri şekilde kesintisiz olarak devam etmiştir. Medreselerin İslam tarihinde ortaya çıkışı ve yerleşmesiyle birlikte İslam tarihçilerinin çoğu hem âlim hem de devlet adamı özelliğini taşıyan kimselerden oluşmaya başlamıştır. Memlûklular ve Osmanlılar döneminde örneğine çokça rastladığımız bu tür tarihçiler, Müslümanlar arasında tarih yazımının olgunluğa eriştiğinin de bir kanıtı olarak görülebilmektedir.

Son çağlara kadar devam eden İslam tarih yazıcılığı, ilk insanla başlama geleneğini korumuştur. Tarihçi, büyük ölçüde muteber saydığı önceki tarihçilerin eserlerine dayanarak tenkit ve tahlil yolunu izlemiştir. Önceki tarihçi veya tarihçilerin bıraktıkları dönemden başlayarak ek bir tarih ile yeni bir eser ikmal etmiştir. Zeyil yazma geleneği olarak karşımıza çıkan bu tür tarih yazımı her dönemin ve bölgenin tarihinin aralıksız bir şekilde kayıt altına alınmasını sağlamıştır.

Bir filozof olmanın yanında önemli bir tarihçi olan İbn Miskeveyh'in bizzat tarih hakkında belirttiği görüşler, büyük önem taşımaktadır. Bir tarih tasavvuru olarak İbn Miskeveyh'in ortaya koyduğu bu görüşler, mahiyeti bakımından İbn Haldun'un öncüsü olarak takdim edilmektedir. Tezimizde kısa olarak değindiğimiz bu husus ayrı bir başlık altında mukayeseyi gerektirmektedir.

İbn Miskeveyh'in Taberî'nin tarihindeki rivayetlerden ayıklayarak sunduğu tarihi haberler, ayrı bir problem olarak da karşımızda çıkmaktadır. Taberî'nin *Tarihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*'u ile *Tecâribü'l-Ümem* baştan sona bir mukayesesi, İbn Miskeveyh'in tecrübe ve strateji olarak belirttiği konuların ne olduğunu daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Ayrıca İbnü'l-Esîr de büyük ölçüde Taberî'yi tenkitle beraber kaynak olarak kullanmıştır. Bunun yanında İbnü'l-Esîr, h. IV. asır tarihinde *Tecâribü'l-Ümem*'i ve ona yazılan Zeyilleri sıkça kaynak olarak kullanması bakımından iki tarihçi arasında yapılacak mukayese tarih usulü ve tasavvurlarının daha açık bir şekilde ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

İbn Miskeveyh, sistemli bir tarih eseri yazmanın yanında, İslam tarihçilerinden hemen hemen tamamına yakınının işlediği peygamberler tarihine eserinde yer vermemiştir. Beşeri tecrübeler ve uygulamalar olarak sınırlandırdığı konu tercihinde, Hz. Muhammed (sav) ve diğer peygamberlerin hayatlarında çeşitli meşhur haberler olmasına rağmen, böyle bir tercihte bulunabilmiştir. Bu husus, İbn Miskeveyh'in nübüvvet konusundaki düşüncesinin bir sonucu mu olduğu yoksa tarih tasavvurunun bir neticesi mi veya bunun dışında başka nedenlerle açıklanıp açıklanamayacağı ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

İslam tarihi kaynakları arasında nasıl bir yere sahip olduğunu tezimizde işlemeye çalıştığımız eser, zeyilleriyle birlikte yedi ciltlik bir hacme sahiptir. Özgün bir tarih tasavvuruyla telif olunan eser daha kapsamlı bir tahlile muhtaçtır. Bunun yanında tarihe ilgi duyanların okumaları ve h. IV. asır için araştırmacıların istifadesine sunulmak üzere Türkçeye kazandırılmayı bekleyen bir miras olarak karşımızda durmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Alper, Ömer Mahir, *İbn Sînâ*, İSAM Yay., İstanbul 2008.
- Altıntaş, Ramazan, “İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı”, *Cumhuriyet Ü. İlahiyat F.D.*, Sivas 1998, sy. 2, s. 237-249.
- Amilî, Muhsin el-Emin, *A'yânü'ş-Şi'a*, nşr. Hasan el- Emin, Beyrut 1983, III/158-171.
- Ansari, M. Abdulkhak, *The Ethical Philosophy of Miskawayh*, Aligarh, Aligarh-India, 1964.
- Arkoun, Mohammed, “L'Humanisme Arabe au IV^e/ X^e Siècle, d'après le Kitab al-Hawâmil wal-Sawâmil”, *S.I.*, Paris 1961, XIV/73-108; XV/217-230.
- , “Risala fi Ma'iyatt al-Adl wa Beyan Aqsamih”, *Hesperis Tamuda*, Rabat 1961, vol. II/ 2-3, s. 217-230
- , “Deux épîtres de Miskawayh”, *Bulletin d'Etudes Orientales (B.E.O.)*, 1961-1962, XVII, s. 7-74.
- , “Textes Inédits de Miskawayh”, *Annales Islamologiques*, Kahire 1963, vol. V, s. 181-205.
- , “Ethics and History according to the Tajarib al-Umam of Miskawaih” trns. Khan M.S., *Islamic Culture*, Haydarabad, 2001, vol. 75, no: II, s. 1-40.
- , *L'Humanisme Arabe au IV^e/X^e Siècle, Miskawayh Philisophe et Historien*, Paris 1982.
- Ateş, Ahmet, “İbn Miskeveyh”, *İA*, İstanbul 1978, V/775.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn, Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, nşr. Kilisli Rifat Bilge, İbnulemin Mahmut Kemal, İstanbul 1951.
- Bayraktar, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, *DİA*, İstanbul 1999, c. XX, s. 201-207.
- Bedevî, Abdurrahman, *el-Hikmetü'l-Hâlîde*, “Neşredenin Önsözü”, Tahran 1983.
- , “İbn Miskeveyh”, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, ed. M. M. Şerif, çev. Kasım Turhan, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 81-93.
- Beyhakî, İbn Funduk, *Tetimme-i Sivânî'l-Hikme*, nşr. Muhammed Şefî', Lahor 1351.

- Bhat, Badruddin, "Miskawaih As an Historian", *The Islamic Quarterly*, c. 33, sy. 2, s. 132-138.
- Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden 1943, I/417-418
-----, *GAL Supplementband.*, Leiden 1937, I/582-584 .
- Caetani, Leone, "Preaface (neşredenin girişi)", *The Tajarib al-Umam*, London 1913, E.J.W. GIBB Memorial, VII.5, s. XII-LV.
- Çelebi, Ahmet, *İslam Öncesi Mekke ve Tarih Anlayışımız*, çev. Hasan Fehmi Ulus, Seriya Kitapları, İstanbul 1997.
- Dayyif, Şevki, *Asru'd-Düvel ve'l-İmarât*, Kahire 1980.
- Deffa', Ali Abdullah, *İshamu Ulemai'l-Arab ve'l-Müslimin fî İlmi'l-Hayevan*, Beyrut 1986. s. 123-149.
- Dihhuda, Mirza Ali Ekber Han, *Lugat Name*, c. II-b, s. 681-682.
- Dodge, Bayard, *Muslim Education in Medieval Times*, Washington 1962.
- Emin, Hasan, "Tecâribü'l-Ümem ve Teakübü'l-Himem ve'l-Kitabetu't-Tarihiyye inde İbn Miskeveyh", *Dâiretü'l-Maarifi'l-İslâmiyyeti'-Ş-Şüyye*, Beyrut 2002, c. 9, s. 134-167
- Fedailî, Muhammed, "Mukaddime-i Mütercim", *Tecâribü'l-Ümem*, Tahran 1366, s. I-XVIII
- Fayda, Mustafa , "Câvîdân-hîred", *DİA*, İstanbul 1993, c. VII, s. 176-178.
- Gibb, Hamilton R. A., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak v.d., Endülüs Yay., İstanbul 1991.
- Goodman, Lenn E., *İslâm Hümanizmi*, çev. Ahmet Arslan, İletişim Yay., İstanbul 2006.
- Günaltay, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991.
- Gündüzöz, Güldane & Gündüzöz, Soner, "Giriş", *Abdülhamid el-Kâtib – Doğunun Hükümdarı*, İstanbul 2007.
- Güner, Ahmet, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *DEÜİFD*, İzmir 1999, sy. XII, s. 47-72.
- , "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *DEÜİFD*, İzmir 2001, sy. XIII-XIV, s. 35-63.

- , “Sâbûr b. Erdeşir ve Dâru’l-İlm’i”, *DEÜİFD*, İzmir 2001, sy. XIII-XIV, s. 65-92.
- , “Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (I)”, *DEÜİFD*, İzmir 2004, sy. XX, s. 3-27.
- , “Hamza el-İsfahânî ve Büveyhîler (II)”, *DEÜİFD*, İzmir 2005, sy. XXI, s. 57-75.
- Hadîr, Taha Abdüsselam, *es-Seadetü’l-Kusva fi Felsefti İbn Miskeveyh ve Tarku Tahsîliha*, Kahire 1991.
- Halil, İmadüddin, *İslam Tarihi “Bir Yöntem Araştırması”*, çev. Ubeydullah Dalar, İnsan Yay., İstanbul 1985.
- el-Hamevî, Yâkût, *Mu‘cemu’l-Udebâ ev İrşâdu’l-Erîb ila Ma‘rifeti’l-Edîb*, Kahire trs.
- Hamidullah, Muhammed, “Akdeniz Çevresi Müslümanlarının Tarih İlimine Kazandırdıkları”, *Makaleler - İlk İslam Devleti*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 1992, s. 69-85
- Hânsârî, Muhammed Bakır el-Mûsevî, *Ravzâtu’l-Cennât fi Ahvâli’l-Ulemâ ve’s-Sâdât*, nşr. Esedullah İsmâîlîyân, Tahran 1390.
- Hasan, H. İbrahim, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., Kayahan Yay., İstanbul 1992.
- el-Hatîb, Muhammed Accac, *Sünnetin Tesbiti*, trc. Mehmet Aydemir, Yeni Akademi Yay., İzmir 2006.
- el-Hemedânî, Bediüzzaman, *Resail*, İstanbul 1289.
- Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XV, İstanbul 1987.
- Hodgson, Marshall G.S., *İslam’ın Serüveni*, İz Yay., İstanbul 1993, I-III.
- Horovitz, Josef, *İslamî Tarihçiliğin Doğuşu – İlk Siyer/Meğazî Eserleri ve Müellifleri*, çev. Ramazan Altınay, Ramazan Özmen, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
- İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü’l-Enbâ fi Tabakâti’l-Etibbâ*, nşr. Nizar Rıza, Beyrut 1965.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye: Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, I-XV, İstanbul 1994.
- İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem ve Teâkübü’l-Himem*, nşr. Seyyid Kısraî Hasan, Daru’l-Kütüb’il-İlmiyye, Beyrut 2003, I-VII
- , *Tecâribü’l-Ümem*, İng. Trc. H.F. Amedroz-Margoliouht, London 1920.
- , *Tecâribü’l-Ümem*, nşr. Ebu’l-Kasım İmâmî, Tahran 2001, I-VIII.

- , *el-Hikmetü'l-Hâlîde*, nşr. Abdurrahman Bedevî, Tahran 1377.
- , *Tehzîbü'l-Ahlâk*, nşr. İbnü'l-Hatîb, Lübnan 1398.
- , *el-Fevzü'l-Asğar*, Beyrut 1319.
- , *Ahlakî Olgunlaştırma (Tehzîbü'l-Ahlâk)*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Ankara 1983.
- İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağırakça, A. Özeydın, Beşir Eryarsoy vd., İstanbul 1987, I-XII.
- İbnü'l-Kıftî, *İhbaru'l-Ulema bi Ahbari'l-Hukema: Tarihu'l-Hukemâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig 1903.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997.
- İmamî, Ebu'l-Kasım, "Ebû Ali İbn Miskeveyh", *Dairetü'l-Maarif Bozorg-i İslami*, Tahran 1373, c. 6, s. 56-62.
- , "Tasdîr" (Muhakkikin Önsözü), *Tecâribul'Ümem*, Tahran 2001, c. I, s. 5-45.
- , "Miskawayh And His History", *Tecâribul'Ümem*, Tahran 2002, c. VIII, s. 1-9 (465-473).
- İşraf, Cafer es-Subhanî, *Mu'cemu Tabakati'l-Mutekellimin*, Kum 1424, II, 188-190.
- İzmirli, İsmail Hakkı, "Ebû Ali Miskeveyh, İbn Miskeveyh el-Hâzin", *DFİFM*, İstanbul 1928, c. III, sy. 10, s. 17-33.
- , "Miskeveyh'in Felsefesi Eserleri", *DFİFM*, İstanbul 1929, c. III, sy. 11, s. 59-80.
- İzzet, Abdülazîz, *Miskeveyh: Felsefetuhu'l-Ahlâkiyye ve Masadiruha*, Kahire 1946.
- el-Kardavi, Yusuf, *Müslümanın Temel Kültürü*, çev. Yekta Saraç, Risale Yay., İstanbul 1995.
- Kâşif, Seyyide İsmail, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metotları*, çev. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Ramazan Şimşek, İzmir 1997.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Ziünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Ankara 1941.
- Kaya, Mahmut, "Farabi", *DİA*, İstanbul 1995, c. XII.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Dımaşk 1957, I/303.

- Khalidi, Tarif, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Khan, M. S., “The Eye-Witness Reporters of Miskawaih’s Contemporary History”, *The Islamaic Culture*, 1964, c. 38, sy. 4, s. 295-299.
- , “Miskawaih and Tabit ibn Sinan”, *ZDMG*, Wiesbaden 1967, c. 117, s. 303-317.
- , “The Personal Evidence in Miskawaih’s Contemporary History”, *The Islamaic Quarterly*, 1967, vol. XI, nr. 1-2, s. 50-63.
- , “Miskawayh and the Buwayhids”, *Oriens*, Vol. 21. (1968-1969), s. 235-247.
- , “Miskawaih and Arabic Historiography”, *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, Vol. 89, No. 4. (Oct. - Dec., 1969), s. 710-730.
- , “The Use of Letters and Documants in The Contemporary of Miskawaih”, *The Islamaic Quarterly*, 1970, vol. XIV, nr. 1, s. 41-49.
- , *Studies in Miskawayh’s Contemporary History (340-369 A.H.)*, 1980.
- Kraemer, Joel L., *Humanism in The Renaissance of Islam, The Cultural Revival During The Buyid Age*, Leiden: E.J. Brill 1986.
- Kutluer, İlhan, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İz Yay., İstanbul, 2001.
- Lapidus, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yay., İstanbul 2002, c. I.
- Margoliouth, David Samuel, *Lescures on Arabic Historians*, Delhi 1929.
- , “Preface”, *The Eclipse of the Abbasîde Caliphate*, , London-Oxford, 1921, c. VI s. I-X.
- Maverdî, *Devlet Yönetimi (Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fî Ahlâki'l-Melik ve Siyaseti'l-Mülk)*, çev. Mehmet Ali Kara, İlke Yay., İstanbul 2003.
- Merçil, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, c.VI, s. 496-497.
- Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yay., İstanbul 1996.
- Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, nşr. Said Muhammed el-Lehham, Beyrut 1997.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti – İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yay., İstanbul 2000.

- Mottahedeh, Roy P., *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society*, Princeton, New Jersey 1980.
- Müderriş, Muhammed Alî Tebrîzî, *Reyhane-tü'l-Üdeba*, c. VIII, s. 206- 208.
- Rahmetullah, Meliha, “el-Müerrihu İbn Miskeveyh ve Kitabu Tecâribi'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem”, *Müerrihu'l-Arab*, Bağdat 1989, c. 40, s. 185-202.
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leyden-Brill 1952.
- Rûzrâverî, Ebû Şücâ', *Zeylu Tecâribü'l-Ümem*, , nşr. Seyyid Kisravî Hasan, Beyrut 2003, c. VI
- es-Sâbî, Hilâl, *Târîhu's-Sâbî*, nşr. Seyyid Kisravî Hasan, Beyrut 2003, c. VII
- es-Sadr, Seyyid Hasan, *Te'sisu's-Şia li Ulûmi'l-İslam*, Beyrut 1981, I/386
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnâvut, Türkî Mustafa, Beyrut 2000.
- Said el-Endelüsi, *Tabakâtü'l-Ümem*, Beyrut 1985.
- Salihîyye, Muhammed İsa, *el-Mu'cemu's-Şamil li't-Turasi'l-Arabi'l-Matbu'*, Kahire 1995, V/93-97
- Seâlebî, Ebû Mansur, *Tetimmetü'l-Yetîme*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1353. I, 96-100
- Sehavî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-'İlan bi't-Tevbîh limen Zemme't-Târîh*, thk. Franz Rosenthal, trc. ve nşr. Salih Ahmed el-Ali, Beyrut.
- Serkîs, Yusuf Elyân, *Mu'cemu Matbuâtü'l-Arabiyye ve'l-Mu'arrebe*, Kahire 1928.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabiscen Schrifttums (GAS)*, Leiden, 1967-84.
- Sicistânî, Ebû Süleyman, *Müntehabu Sivâni'l-Hikme*, nşr. Abdurrahman Bedevî, Paris 2004.
- Siddiqui, B. H., “Miskawayh on The Purposes of Historiography”, *The Muslim World*, A.B.D. 1971, c. 61, sy. 1, s. 21-27.
- , “Miskawayh: Life and Works” *Journal of the Regional Cultural Institute*, Tahran 1977, vol. VII, no:2-3 s. 87-111.
- Şehrezûrî, Şemsuddîn, *Nüzhetu'l-Ervâh ve Ravzatu'l-Efrâh*, nşr. Abdülkerim Ebû Şüveyrib, Trablus 1998.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan & Ahmet Temir, İstanbul 1991, I-V.
- et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, *el-Hevâmil ve'ş-Şevâmil*, nşr. Ahmed Emin, es-Seyyid Ahmed Sakr, Frankfurt 2000.
- , *el-İmta' ve'l-Mu'anese*, nşr. Ahmed Emin, Ahmed Seyyid es-Sakr, Kahire 1953.
- , *Mesalibü'l-Vezireyn*, nşr. İbrahim Keylânî, Dimesk 1961.
- , *el-Mukâbesât*, nşr. Muhammed Tefvik Hüseyin, Beyrut 1989.
- , *es-Sadaka ve's-Sadık*, nşr. İbrahim Keylânî, Dimeşk 1996.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usul*, İstanbul 1984.
- Tûsî, Nasireddin, *Ahlâk-ı Nasırî*, nşr. Rahim Sultanov, çev. A. Vahap Taşkın & Habil Nazlıgöl, Fecr Yay., Ankara 2005.
- Yakıt, İsmail, Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler", *Felsefe Arkivi*, İstanbul 1984, sy. 24, s. 101-122.
- Zakherî, Ali, *İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi*, Yeni Zamanlar Yay., İstanbul 1997, (Doktora tezi, İstanbul Ü. Edebiyat F. Felsefe Kürsüsü, 1973).
- Zeki Muhammed Hasan, *Dirasat fi'l-Muvazene Beyne'l-Muerrihin fi Diyaril-İslam ve'l-Muerrihini'l-Arabiyyin fi'l-Usuri'l-Vusta*, Bağdat 1957.
- Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1984, I/211-212.

ÖZGEÇMİŞ

- Doğum Tarihi** : 01.01.1981
- Doğum Yeri** : Palu / Elazığ
- Ortaöğretim** : Elazığ İmam Hatip Lisesi (1992-1999)
- Lisans** : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (1999-2004)
- Yüksek Lisans** : Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (2005-2008)
- Görev** : Batman İmam Hatip Lisesi, Meslek Dersleri Öğretmenliği (2005-2007); Maden-Gezin İlköğretim Okulu (Elazığ), Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği (2007 - devam ediyor)